

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ІГОР КОЛЯДА
СВІТЛАНА КОЛЯДА
ОЛЕКСАНДР КИРІЄНКО

**ПИЛИП
ОРЛИК**

Харків
«Фоліо»
2019

УДК 929:94(477)
К62

Серія «Знамениті українці»
заснована в 2009 році

Художник-оформлювач
О. А. Гугалова-Мешкова

**Надруковано на замовлення
Міністерства інформаційної політики України
ДЛЯ БЕЗКОШТОВНОГО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ**

У разі якщо ви придбали цю книгу,
просимо повідомити на адресу:
books@mip.gov.ua

ISBN 978-966-03-5098-4
(Знамениті українці)
ISBN 978-966-03-8823-9

© І. А. Коляда, С. Ю. Коляда,
О. Ю. Кирієнко, 2010
© О. А. Гугалова-Мешкова,
художнє оформлення, 2019
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2009

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Історію рідної Батьківщини слід не лише знати, а й розуміти, брати до голови її науку. Нарешті, перед нами виразніше вимальовуються постаті видатних українців, які довгий час були або забуті, або ж просто замовчувані взагалі. І ось нині ми можемо неупереджено розглянути їхню діяльність, оцінити їхні вчинки, збагнути їхнє місце в історії нашого народу.

Одним з таких борців за вільну від московського панування Україну був наступник Івана Мазепи і його сподвижник — військовий і політичний діяч, дипломат, гетьман у вигнанні Пилип Орлик (1710—1742).

Гетьман Пилип Орлик, безперечно, посідає окреме місце в галереї українських національних діячів XVIII століття. Взявшись продовжувати «справу І. Мазепи», йому довелося взяти на себе і весь тягар проблем, пов'язаних з гетьманством. Перебуваючи за межами Гетьманщини, у роки еміграції П. Орлик не втрачав оптимізму в боротьбі за автономію Гетьманщини, працюючи енергійно, наполегливо та невтомно, до самопожертви, щоб не лишалося сумнівів у його безкорисли-

вості і чистоті намірів. Високоосвічений, з тонким політичним розумом, знавець багатьох мов, наділений літературним хистом, гуманіст, схильний до романтичного й ідеального, Пилип Орлик вирізнявся високою шляхетністю, мав уразливу душу й чутливе серце. Деякі дослідники характеризують його «як нового Дон-Кіхота в ліпшому, ідеальному значенні, як людину, що не мала в собі ані однієї скази».

Діяльність гетьмана Пилипа Орлика безперечно стала однією з важливих сторінок державної та військової історії України.

Знайомство з біографією гетьмана в еміграції, сподіваємось, допоможе сучасному читачеві зрозуміти нелегкий і водночас трагічний період в історії України, усвідомити місце та роль Пилипа Орлика в історії українського народу.

ПОХОДЖЕННЯ

Пилип Орлик народився 11 жовтня 1672 р. (21 жовтня за н. ст.) у селі Касута Ошмянського повіту Віленського воєводства Великого князівства Литовського. Назву село дістало від назви річки Касетки, яка впадає у Вілію. Нині це територія Білорусі, невеличке село Вілейського району Мінської області.

Документи свідчать, що з XV ст. це поселення було маєтком-замком урядовців Великого князівства Литовського, в якому налічувалося 206 селянських дворів.

Протягом XVI — початку XVII ст. Касута належала відомому литовському роду Сапег.

Сучасна Касута, розташована неподалік населеного пункту під назвою Криве Село, є швидше хутірцем, ніж селом. Нині тут проживає близько десятка селян.

Ще наприкінці XVIII ст. у селі височів старовинний дерев'яний храм Успіння Пресвятої Богородиці, де, очевидно, після народження й було охрещено Пилипа Орлика. Сьогодні на його місці стоїть кам'яна церква Св. Петра і Павла, збудована набагато пізніше — вже у 1868 році. На околиці села

збереглися рештки зруйнованого старовинного панського маєтку.

Давня історія родини Орликів відома нам з генеалогічної довідки, укладеної сином гетьмана, генералом французької армії Григором Орликом 1747 р. і схованої в замку Дентевілів. Першим з чеського роду баронів згадується у 1121 р. Станіслав Орлик — прародич двох гілок, представники яких оселилися на Шлезьку (Сілезія) в Польщі. Зберігся оригінал диплома імператора Фердинанда від 12 липня 1624 року — «Графові Орликові з Моравії». Тут сказано, що «Орлик слов'янською мовою означає орла і в Угорщині ця родина має ім'я “Olach”». На той час Орлики вже поділилися на дві гілки і лише одна з них проживала у володіннях імператора, а друга, протестантська, під час гуситських війн XV ст. емігрувала до Польщі — у Краків. Так, одні Орлики, католики, що подалися до Польщі, прийняли до свого родового прізвища ще ймення «de Laziska», а інші, протестанти, увійшли з часом до складу німецької аристократії та зберегли старе ймення «von Orlick».

Як вважають історики, ймовірно після 1620 р. польська гілка Орликів, з якої походив Пилип Орлик, переселяється до земель Білорусії, які на той час перебували у складі Литви. Що спонукало переселитися родину, достеменно невідомо. Можливо, що Орликів до Литви запросив вітебський воєвода Микола Сапега.

Польська лінія мала своїм продовжувачем Яна Криштофа Орлика, який одружився з дочкою подільського воєводи Пиляви з Бучача Беаті й помер у 1592 році. Їхнім сином був Степан Орлик, який помер у 1636 р., полишивши сина Степана, батька майбутнього гетьмана.

Про власне коріння П. Орлик пише у своєму «Щоденнику подорожнього»: «Предок мій під час чеської революції, коли була війна гуситів, переселився з Чеського королівства до Польщі. В Кракові, в костьолі Святого Станіслава лежить мій прадід Станіслав Орлик».

На жаль, Пилипко ріс сиротою, бо його батько, Степан Орлик, на 51-му році життя, героїчно воюючи у складі польсько-литовської армії, загинув під час битви з турками під Хотиним у 1673 р. Пилип його майже не знав — на момент смерті батька йому не виповнилося й року. Синові у спадок перейшов шляхетський герб «Новина». Детальний опис цього герба знаходимо у вченого геральдиста К. Несецького: «У блакитному полі біле вухо від казана, повернуте обома кінцями догори; посередині у ньому меч, спрямований руків'ям догори, а вістрям вниз. У нашоломнику нога в латах з острогою, ніби вперта коліном в корону, а п'ятою спрямована ліворуч».

Мати майбутнього гетьмана — Ірина Малаховська — походила з православного литовсько-білоруського шляхетського роду Малаховських-Володкевичів. Вона народила своєму чоловікові Степану Орлику двох синів — старшого Степана, що помер бездітним, і молодшого — Пилипа, майбутнього гетьмана. Пилипу дістався батьківський маєток на Мінській землі, який був незабаром спроданий, і родина перебралася в Україну.

Сам гетьман добре знав свій родовід, з великою пошаною ставився до своїх предків, діяльністю своєю примножуючи славу власного роду.

РОКИ НАВЧАННЯ ТА ЗМУЖНІННЯ

Як ми вже зазначали, Пилип Орлик утратив батька, ще коли йому не виповнилося й року. Отож у дитинстві він перебував під опікою матері. І хоча Пилипів батько був католиком, мати охрестила свого сина за православним обрядом.

Початкову освіту Пилип Орлик дістав у родовому маєтку. Наступним етапом у його освіти стало навчання в школі при місцевому монастирі Св. Василіана у Касуті, подальшу освіту він здобував, навчаючись у єзуїтському колегіумі у Вільно (нині Вільнюс, Литва).

Мати намагалася зробити все можливе для того, щоб дати Пилипові належне його соціальному становищу виховання та високу за рівнем освіту.

На початку 90-х р. XVII ст. майнові проблеми родини змусили Ірину Малаховську продати свої маєтності в Білорусії й переїхати разом із сином до Києва.

У Києві Орлик вступає до філософського класу Києво-Могилянського колегіуму (з 1701 р. — академії), єдиного вищого навчального закладу на східнослов'янських теренах Східної Європи, у котрому могли навчатися як представники

заможних станів населення України, так і вихідці з інших країн. Саме зі стін колегіуму вийшло чимало державних, церковних і наукових діячів України та всієї Східної Європи.

П. Орлик став одним з найкращих випускників, який навчався з великим сумлінням і наполегливістю, виявляючи талант ораторства і поетичної обдарованості, цікавився філософією і літературою, добре володів українською, польською, церковнослов'янською, болгарською, сербською, латинською, італійською, німецькою, шведською, французькою, старогрецькою, новогрецькою і турецькою мовами. В академії Пилип Орлик виявляв особливий інтерес до філософсько-богословських наук, а також оволодів бароковим пишним красномовним стилем. Навчився у логічній, ясній, прозорій формі складати листи, меморіали, маніфести. Це яскраво проявляється в усіх його літературних доробках. Час навчання у колегіумі позначений у П. Орлика формуванням письменницького таланту. Його поетичні твори зберігалися в бібліотеці генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка в збірці поезій викладачів, учнів Академії 1709 р., переписаній рукою власника, де серед поезій професорів Академії Стефана Яворського, Феофана Прокоповича були і вірші Пилипа Орлика. Він складав панегірики — хвалебні вірші на честь окремих історичних діячів — своїх сучасників.

КАР'ЄРНЕ ЗРОСТАННЯ

Під час навчання у майбутнього гетьмана склалися дружні стосунки з професором Стефаном Яворським, який навчав у колеґіумі красномовства і філософії.

Стефан Яворський був одним з найосвіченіших діячів свого часу, автором цілої низки глибоких літературних, філософських і теологічних праць, що відіграли помітну роль в культурно-освітньому житті України кінця XVII століття. Стефан Яворський як викладач Києво-Могилянського колеґіуму, поет і оратор був дуже популярний в освічених колах київської еліти. Його вірші цитували викладачі на лекціях, зокрема, Феофан Прокопович, майбутній суперник у Москві, цитував вірш «Богородице Діво, що вдягнена в сонце». Згадує його й Митрофан Довгалецький у своїй книзі «Сад поетичний». Стефан Яворський вільно володів і писав трьома мовами — латинською, польською та книжною українською. Знав грецьку та старослов'янську. Багато київських зверхників вважали за честь мати від Яворського панегірик. С. Яворський був чудовим оратором, і в умінні складати так звані орації з ним ніхто не міг зрівнятися.

Славетний професор, помітивши у юнака непересічні здібності та жагу до наук, всіляко підтримував та допомагав Пилипові в навчанні. А після закінчення Київського колегіуму у 1692 р. (за іншими даними 1694 р.) саме Стефан Яворський допоміг юнакові влаштуватися на службу: на посаду писаря Київської митрополії. Влаштування на таку посаду, досить високу у тогочасній ієрархії, для двадцятилітнього юнака було неабияким досягненням і коштувало, напевне, професорові неабияких зусиль. Вдячність за підтримку та допомогу Пилип Орлик зберігав до свого вчителя все життя, який став одним з його найближчих порадників.

У 1693 р. завдяки протекції Стефана Яворського Пилип Орлик вже працює канцеляристом Генеральної військової канцелярії. Перші кроки були, безперечно, найтяжчі: чужий у колах козацької старшини, П. Орлик мусив невсипущою працею та шляхетним поведженням завойовувати собі симпатиків серед представників тогочасної козацької еліти. Цьому сприяв його непересічний літературний талант.

У 1695 р. молодий писар створив латиномовний панегірик «Алкідес Російський», присвячений військовим перемогам гетьмана Івана Мазепи, що вийшов друком у Вільно цього ж року. Пилип Орлик у віршованій формі возвеличив непересічний внесок І. Мазепи у переможну війну Московської держави з турками й назвав його «російським Алкідом», тобто «Руським Гераклом». У цьому панегірикові також йшлося про щедрі пожертви І. Мазепи православній церкві. Зокрема, П. Орлик вказував на те, що український керманіч власним коштом обвів кам'яною стіною Києво-Печерську лавру й позолотив бані її церков, а також відбудував монастир

Св. Миколи Пустельного та заснував церкву на території Києво-Могилянської академії.

Поетичний дебют П. Орлика був гідно оцінений сучасниками й увів автора до кола тогочасної української еліти. Його почали запрошувати до себе на різні урочистості впливові козацькі старшини. Так, у 1698 р. Пилип Орлик разом зі своїм наставником Стефаном Яворським був запрошений на весілля ніжинського полковника Івана Обидовського (небожа І. Мазепи) з Ганною Кочубеївною — дочкою генерального писаря Василя Кочубея. На весіллі Стефан Яворський виголосив урочисту промову під назвою «Виноград Христов», а його колишній учень Пилип Орлик (який не тільки разом навчався з гетьманським небожем, а й був його особистим приятелем) підніс подружжю свій новий панегірик «Сарматський Гіппомен» («Сарматський лев»), надрукований у друкарні Києво-Печерської лаври.

У панегірику «Сарматський лев», романтизуючи військові звитяги ніжинського полковника над турецько-татарським військом під час Азовських і Дніпровських походів, автор писав:

...Ти, Обидовський, в юних літах, знати,
Вже таку ціну береш ти, що Марс у свої карети
Сидить завчасу, вабить до булату.
Тобі милий шлях пилявий, йдеш із Гектором до слави.

Студентський приятель І. Обидовський також сприяв кар'єрному просуванню Пилипа Орлика. Однак вирішальне значення, мабуть, мала інша обставина... На цьому весіллі рядовий писар познайомився з донькою полтавського пол-

ковника Павла Герцика Ганною, з якою одружився 23 листопада 1698 р. Цей шлюб уводив його до кола козацької аристократії Лівобережжя, серед якої родина Герциків посідала помітне місце.

У доносі В. Кочубея на П. Орлика сім'я Герциків змальована в чорних фарбах. Головний аргумент звинувачення щодо них — єврейське коріння родини та співпраця П. Герцика з І. Мазепою. Як дізнаємося з цього джерела, торговець Семен Герцик під час повстання Б. Хмельницького вихрестився у Полтаві. Після його смерті дружина-вдова Агафія 1667 р. вдруге вийшла заміж за генерального суддю Петра Забілу. Завдяки вітчиму син С. Герцика Павло невдовзі увійшов у коло полтавської старшини. Він почав свою кар'єру полтавським полковим писарем (1675), а потім був призначений полковником у Полтаву (1675—1677, 1683—1687). Після Коломака П. Герцик за царським наказом оселився з родиною в Охтирці, яка тоді належала Росії. У вересні 1688 р. колишній полковник приїхав у Батурин з проханням дати дозвіл на повернення його додому. За вигнанця клопоталися й впливові старшини, зокрема колишній генеральний обозний П. Забіла. У 1691 р. гетьман усунув з полковницького уряду Ф. Жученка і на його місце поставив опального старшину, який став зручним і безвідмовним виконавцем гетьманських таємних доручень. Особливо це проявилось під час подій 1691—1692 рр. Очевидно, полтавський полковник пішов у відставку 1695 р. через хворобу або поранення, бо залишив світ орієнтовно після 1700 року.

Троє синів полтавського полковника, хоч і не обіймали за часів І. Мазепи впливових урядів, усе ж опинилися з ним

в одній команді в 1708—1709 рр. За позицію дітей була репресована їхня мати, яка до 1717 р. проживала у злиднях у Москві.

1699 року Пилип Орлик стає старшим військовим писарем й оселяється разом з молодою дружиною у тогочасній гетьманській резиденції — місті Батурині. А 6 листопада 1699 р. в родині молодят народилася перша дитина — донька Анастасія, на хрестинах якої було багато старшин, що підкреслює широкі зв'язки Орлика у вищих колах української шляхти. Вже на той час Пилип, очевидно, був «гетьманской войсковою старшини канцеляристом» (згадується у 1702 р.).

Посада старшого військового канцеляриста стояла досить високо в тогочасній козацькій ієрархії і добре оплачувалася. До обов'язків канцеляриста Генеральної військової канцелярії входило: підготовка текстів гетьманських універсалів та листів, діловодство, ведення і впорядкування архіву, ведення обрахунків тощо. З канцеляристів також формували допоміжний персонал посольств до іноземних правителів. Зрозуміло, що канцеляристи мали вільно володіти кількома мовами, знати дипломатичний етикет і звичаї багатьох країн світу.

Переїхавши до Батурина, П. Орлик збирає велику бібліотеку, укомплектовуючи її різноманітною європейською літературою. Гетьман Іван Мазепа, який теж був непересічним інтелектуалом і цікавився книгами, не міг не помітити молодого, але надзвичайно ерудованого інтелектуала-службовця. Власне спільний інтерес до книг і літератури, мабуть, сприяв зближенню гетьмана зі старшим канцеляристом.

Того ж року Іван Мазепа призначає 30-літнього Пилипа Орлика реєнтом Генеральної канцелярії, тобто керівником усіх канцеляристів.

Про Орлика як про молодого реєнта військової канцелярії писав у квітні 1700 р. і Самійло Величко: «Филип Орлик, реєнт тогдашний войсковой канцелярии, новициантом будучи, хочай и мудрый был человек, еднак еще не привычался был досконале до управления всяких дел восковых писарских». Проте авторитет Пилипа Орлика вже на той час був досить високий. 5 листопада 1702 р. в Батурицькій Микільській церкві новонародженого сина Орлика Григора хрестили сам гетьман Іван Мазепа, полковник Іван Ханенко та Віра Кочубеївна — дружина генерального старшини (збереглося свідоцтво, видане протопресвітером Василем 20 березня 1748 р.). «Реєнтом канцелярії війська Запорозького» був Пилип Орлик і наприкінці липня — на початку серпня 1707 р., про що свідчить його лист до військового канцеляриста Івана Максимовича.

Водночас, як відзначають дослідники, повноваження Пилипа Орлика були значно ширшими за ту посаду, яку він обіймав. Фактично він виконував також і обов'язки генерального писаря, але ще не входив до складу Генеральної старшини, тобто до когорти вищих урядовців Гетьманщини.

Генеральна військова канцелярія у структурі Козацької держави була таким собі кабінетом міністрів, до повноважень якого належали цивільні та військові справи загальноукраїнського значення, а також зовнішня політика держави. Центральне місце у канцелярії відводилося генеральному

писарю, якого за кордоном досить часто називали Канцлером або ж Секретарем. На нього покладалися обов'язки не лише голови канцелярії та довіреної особи гетьмана, але й «міністра закордонних справ».

Призначення у такому молодому віці Пилипа Орлика на посаду реєнта і фактичне виконання ним обов'язків генерального писаря не слід виводити тільки з його особистих відносин та зв'язків. Насамперед бралися до уваги його розум, високі професійні та особистісні якості. До того ж, Іван Мазепа для здійснення своїх державницьких планів шукав здібних помічників. Учені виділяють три етапи у формуванні гетьманської команди: перший хронологічно охоплює період з 1687-го по 1693 р.; другий тривав з другої половини 1693-го по 1707 р.; і нарешті останній, третій, етап завершився у 1708 р. Важливого значення у кадровій політиці гетьмана надавалося висуванню на високі державні посади молодих освічених людей, і, як не дивно, в найближчому оточенні гетьмана провідні позиції займали випускники Києво-Могилянської академії.

Пилип Орлик також належав до цих молодих інтелектуалів, які своїм просуванням, а разом з тим і статками зобов'язані були саме ласці гетьмана Івана Степановича Мазепа та залежали від його прихильного ставлення.

У 1708 р. Пилип Орлик отримує офіційне призначення на посаду генерального писаря. Ще до свого офіційного призначення він посів серед гетьманської старшини виняткове становище, адже орієнтувався в державних справах значно краще, ніж будь-хто інший з гетьманського оточення. Таке кар'єрне зростання було викликане в першу чергу

власними здібностями і якостями: гострим розумом, чіткою пам'яттю, високою освіченістю, природним тактом та дипломатією, особливою кмітливістю та обдарованістю молодого Орлика.

Однак швидке кар'єрне зростання та симпатії гетьмана до молодого урядовця не могли не викликати заздрощів у старшої за віком когорти старшини, рівень освіченості якої був набагато нижчим і яка поступово відсторонювалася від управління державними справами.

Не випадково Мазепа любив і довіряв Орликові найбільше. А той навіть у покайному листі до Яворського 1721 р. підкреслював, що ніколи нікому не складав присяги, навіть цареві — лише панові своєму гетьману Мазепі. Пізніше в своєму «Діаріуші» Пилип засвідчить, що Мазепа «як ніхто... міг краще обробити людину й притягти її до себе».

Нові посади давали нові володіння: села Дремайлівка, Дорогинка Ніжинського полку, млини і двори в Батурині та Ніжині, у 1708 р. — села Кривець та Риловичі у Стародубському полку з млинами, винницями, лісами, руднею та слобідкою, якій дали назву Орлівка. Рангові маєтності писар отримав під Гадячем. Дружина принесла у посаг землі на Полтавщині. Мазепа надав йому с. Домишлин Сосницького повіту Чернігівського полку.

Швидке просування по табелях урядів не зашкодило Орлику продовжувати свої поетичні вправи. У літературі є згадка про написаний ним «Епітафіон» митрополитові Варлааму Ясинському (27 серпня 1707 р.).

Старий Василь Кочубей, який 20 років виконував обов'язки генерального писаря, ревниво стежив за симпатіями

Івана Мазепи. Разом з доносом на гетьмана генеральний суддя підготував і записку на Пилипа Орлика, у якій зазначав, що останній, не маючи ніяких особливих заслуг і поваги серед старшини, має більш вагоме значення в державі, ніж вони. Однак гетьман зумів захистити свого сподвижника перед царем Петром I і зберегти за Пилипом Орликом його високе становище у старшинській ієрархії.

Хоч Орлик і став заможним державцем, та не було в його вдачі жадоби до власної наживи. Душа молодого генерального писаря не стала сухою і черствою; його ставлення до селян було людське, гуманне. Він не чинив їм утисків: коли Орликове село Домишлино перейшло в 1710 р. у володіння пана Полоницького, який кривдив селян, мешканці його не раз із жалем згадували свого колишнього державця Орлика, при якому вони не були обтяжені податками і навіть не виконували громадських повинностей.

СПОДВИЖНИК ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Довіреною особою та головним помічником в гетьманському оточенні Пилип Орлик став ще до свого призначення на посаду генерального писаря. Починаючи з 1706 р. Пилип Орлик був утаємничений у справи гетьмана. Зокрема, саме П. Орлик у 1706—1707 рр. шифрував надзвичайно таємні листи до княгині Анни Дольської, яка виконувала роль посередника між І. Мазепою та польським королем Станіславом Лещинським. Як свідчив полтавський полковник Іван Іскра, «більше усіх знає всі таємниці змови Мазепи писар Орлик, тому що через його руки проходить вся гетьманська переписка».

Іван Мазепа не квапився відкривати молодому та недовідченому в політичних інтригах Пилипу Орлику всі свої потаємні задуми, гетьман спочатку перевіряв його. Переконавшись у відданості П. Орлика, у вересні 1707 р. гетьман І. Мазепа відкривається йому: «До сего часу не сміл я тобі прежде времени наміренна моего и тайны моей объявлять, яка тобі вчерась по случаю откритая, не для того, чтоб я о твоей к собі вірності иміл какое подозрение, понеже никогда

не могу такой біть о твоїй почитивости опини, дабы ты за толикую мою к тебе милость, любов и благодіяние, неблагодарствием мні платил и придателем моим был; но разсуждая, что ты хотя чоловік розумний и совісти не підозренной, однак еще молодой, и несовершенную в таких циркуляциях иміеш експериенцію, опасаемся, дабы ты и с великороссийскими и с нашими всякого чина людьми конверсуючи, или конфиденции или с неосторожности не вымолвился пред ким с тым секретом, и тым самым мене и себе не погубил».

У жовтні 1707 р., зрозумівши, що П. Орлик є його однодумцем, гетьман доручив йому скласти взаємну присягу вірності. Пізніше в листі до свого вчителя С. Яворського П. Орлик згадував: «Мазепа поцілував хреста із животворящим деревом, що лежав перед ним. А до мене повернувшись, сказав такі слова: «Покладаюся я на тебе кріпко і сподіваюся, що ані совість твоя, ані цнота, ані поштивість, ані вроджена кров шляхетська, не допустить тобі, аби мене, пана й благодійника свого, зрадив, однак для ліпшої надії, щоб я до твоєї вірності найменшого не мав сумніву, як я присягнув, так і ти присягни мені перед тим-таки розп'яттям на животворящим дереві Христовім, що мені дотримаєш вірності своєї та секрету».

Пилип Орлик присягнув гетьману у вірності «и крест святой в руках его поціловал».

Після присяги гетьман детально виклав своєму сподвижнику, що реалізовує план збереження прав і свобод Гетьманщини і тому веде таємні антимосковські переговори. П. Орлик був уведений у курс справ усіх цих переговорів і сам долучився до активного переговорного процесу.

Так, восени 1708 р. І. Мазепа доручив генеральному писарю П. Орлику скласти інструкцію латинською мовою для свого посланця до шведського короля Карла XII Густава з пропозицією взяти Гетьманщину під його протекторат.

Очевидно, що рукою П. Орлика було написано українську версію договору зі Шведським королівством, укладеного в селищі Гірки під Новгород-Сіверським 29 жовтня 1708 р. У цій угоді зазначалося, зокрема, що «Іван Мазепа законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством..., стани України зберігають всі вольності згідно зі своїми правами та стародавніми законами».

Отже, угода мала гарантувати Українській козацькій державі захист з боку Швеції від зовнішніх ворогів.

Генеральний писар П. Орлик та генеральний обозний І. Ломиковський як представники генералітету Гетьманщини першими виїхали назустріч шведським представникам.

Підтримка Івана Мазепи для П. Орлика була дуже ризикованою, адже він поставив на карту недавно набутий матеріальний достаток, благополуччя та спокій своєї родини і власне життя. Генеральний писар це добре розумів, не відомо, чи вагався він, чи жалкував, але свою вірність І. Мазепі зберіг до останніх днів життя свого благодійника.

МАЗЕПИНСЬКА КАТАСТРОФА

7 листопада (28 жовтня за н. ст.) 1708 р., коли Карл XII, який ішов на Москву, завернув у Гетьманщину, гетьман Іван Мазепа перейшов на бік шведів. За ним пішло близько 3 тис. козаків та кілька провідних старшин, серед яких також був генеральний писар Пилип Орлик.

Іван Мазепа звертається до війська з яскравою промовою: «Братія, прийшла наша пора; скористаємось цим випадком: помстимося москалям за їх тривале насилля над нами, за всі скоєні ними жорстокості й несправедливості, збережемо на майбутні часи нашу свободу і права козацькі од їх посягань! Ось коли надійшов час скинути з себе їх остогидле ярмо й зробити нашу Україну країною вільною й ні від кого незалежною».

Про перебування та діяльність П. Орлика у похідній канцелярії гетьмана Івана Мазепи немає якихось конкретних відомостей, однак зрозуміло, що це була напружена праця: налагодження дипломатичного листування з Кримським ханством, Османською імперією, Польщею, поширення пропагандистських грамот та звернень до населення Гетьманщини, запорожців тощо.

Вирішальна битва під Полтавою відбулася 27 червня 1709 р. (8 липня за н. ст.). Шведсько-українська армія під керівництвом Карла XII зазнала цілковитого розгрому від російсько-українського війська Петра I. Шведська армія під командуванням генерала Левенгаупта капітулювала і відступила до Переволочи. Карл XII, поранений ще за декілька днів до Полтавської битви, переправився на правий берег Дніпра, взявши з собою півтори тисячі шведів. За шведським королем змушений був податися і гетьман Іван Мазепа зі своїм оточенням та запорожцями. З ним був і Пилип Орлик. Його дружина й родичі Герцики пішли за гетьманом у вигнання, долаючи далекий, тяжкий і небезпечний шлях до тодішніх турецьких володінь, а саме до Бендерської фортеці.

Мандрівка через степи Правобережжя була тяжкою, і тільки завдяки степовикам-запорозцям було можливо прогнати таку силу людей в безлюдних місцевостях. Страждання тяглись, аж поки вони не опинилися біля Бугу.

І. Мазепа був фізично і душевно розбитий. Назрівав бунт запорожців, вони зазнали значних втрат, і в їхніх лавах чулося глухе ремствування. Був план навіть пограбувати гетьманський скарб, а самого гетьмана захопити, щоби видати цареві. Але зрештою бунт уцух сам собою.

Та на втікачів чекала нова несподіванка: турецький паша з Очакова дозволив пройти тільки визначним особам, а решту людей затримав по той бік Бугу і не дозволив їм переправлятися. Особливо неприємним було це для І. Мазепи, який не раз запевняв короля, що очаківський паша — його добрий приятель.

Наслідки такого рішення були тяжкими і для шведів. Саме тут наздогнала втікачів московська кавалерія. Відбувся кривавий бій. Армія знесилених утікачів зазнала поразки і страшних втрат. Переpravлялись через ріку стало ще тяжче.

Десь у липні 1709 р. вигнанці прибули до Бендер. За підрахунками вчених в еміграції опинилося близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців. Смертельно хворий гетьман І. Мазепа віддає від себе П. Орлика, сподіваючись передати гетьманську булаву та значні статки своєму небожеві Андрію Войнаровському. Проте П. Орлик, який не зламався від невдач, не бажав стояти осторонь від продовження боротьби та намагався засвідчити свою прихильність помиряючому гетьману.

ОБРАННЯ ГЕТЬМАНОМ

У ніч з 21 на 22 вересня 1709 р. помер гетьман Іван Мазепа. Перед українською еміграцією у Бендерах постало два нагальних питання: хто буде наступним гетьманом і кому дістанеться той значний статок у золоті, коштовностях і гетьманських інсигніях, які привіз І. Мазепа з собою до Бендер.

Питання про спадщину І. Мазепа, що складала як військову скарбницю, так і приватне майно найбагатшої в козацькій державі людини (як свідчить відомий сучасний історик Наталя Яковенко, враховуючи готівку, золоті злитки й коштовне каміння, спадщина гетьмана оцінювалася у величезну суму до 1,2 млн шведських рейхсталерів), набувало більшого значення, ніж саме обрання наступника, адже надії на реванш українців у боротьбі з Московським царством значною мірою залежали від наявності грошей.

Для визначення долі цих статків була створена спеціальна, так звана Бендерська комісія, що складалася з польського генерала Станіслава Понятовського, шведського канцлера Генріха Мюллера, камергера Клінгерштірна і радника фон Кохена.

На підставі свідчення управителя Мазепиних маєтків Бистрицького комісія вирішила, що Мазепині скарби є його приватною власністю, а отже, їх має успадкувати небіж І. Мазепи (син його сестри) Андрій Войнаровський. Карл XII підтвердив це рішення, і в такий спосіб справу було раз і назавжди вирішено. З тим мусила миритися й бендерська еміграція.

Хоча пізніше Бистрицький написав був листа Карлові XII, в якому засвідчив, що подав неправдиві зізнання. Але було вже запізно.

Значно пізніше, в 1719 р., П. Орлик писав з цього приводу до шведської королеви Ульріки Елеонори: «Войнаровський, наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці і допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояка протестувала проти цього мовчання». П. Орлик не клопотався про ревізію Бендерської постанови, він наполягав тільки на поверненні шведським урядом тих сум, які (і тут з боку родини Войнаровських були заявлені претензії) належали до державного скарбу, особливо ж тих 60 000 талярів, що були колись позичені І. Мазепою шведам з державної каси в Будищах.

Величезні грошові статки так і не стали в пригоді небожу І. Мазепи. Як зазначає Наталя Яковенко, А. Войнаровський як потенційно небезпечна політична фігура був у 1716 р. з наказу Петра I викрадений серед білого дня в Гамбурзі, таємно перевезений до Санкт-Петербурга, а звідти після допитів засланий у Якутськ, де і помер у 1742 році.

Після вирішення долі статків на черзі було обрання гетьмана, яке відбулося 5 квітня 1710 р., тобто більш аніж через півроку після смерті гетьмана Івана Мазепи.

Кандидатами на гетьманську булаву були Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко і генеральний писар Пилип Орлик. Кандидатура Дмитра Горленка як людини, що не мала особливої популярності, незабаром відпала, і зосталось два кандидати — генеральний писар Пилип Орлик і найбільш улюблений родич Мазепа, його небіж Андрій Войнаровський. За деякими даними А. Войнаровський, успадкувавши статки І. Мазепа, відмовився від кандидатури на гетьманство. За іншими — А. Войнаровський продовжував балотуватися, і попервах його підтримував шведський король Карл XII, однак дізнавшись, що цей претендент не має досвіду державного управління та не має авторитету серед старшини, незабаром переніс свою прихильність до генерального писаря Пилипа Орлика.

Пилип Орлик теж вагався, чи ставати йому гетьманом без козацької скарбниці. Як не дивно, але підтримку П. Орлика шведським королем радісно зустрів і А. Войнаровський, який пообіцяв генеральному писареві у разі обрання його на гетьманство заплатити йому 3000 дукатів зі «спадку» свого дядька.

Хоч і з важким серцем, але П. Орлик погоджується прийняти на себе гетьманство, яке, хоч і в еміграційних умовах, вимагало значних видатків: чого коштувала сама резиденція, зносини з чужими урядами, дипломатична праця в орієнтальних умовах, серед турків і татар тощо. Як він писав у 1719 р.: «Я не просив собі гідності гетьмана, а прийняв її з наказу його величності і, не маючи публічних фондів для ведення справ, уклав у те власні гроші». Погоджуючись на

гетьманство, П. Орлик ставить перед королем вимоги обіцяти не складати зброї доти, доки Україна не буде визволена із «московського ярма» (термін П. Орлика).

Отже, 5 квітня 1710 р. (16 квітня за н. ст.) козацька рада у м. Бендерах обрала гетьманом П. Орлика (1710—1742), який до того часу обіймав посаду генерального писаря. Цього ж дня приймається угода між гетьманом і козацьким товариством.

Очевидно, тоді ж було укомплектовано нову генеральну старшину. Генеральним обозним залишився Іван Ломиковський, що обіймав цю посаду ще за гетьмана І. Мазепи, генеральним суддею став Клим Довгополий, генеральним писарем — Іван Максимович, генеральними осавулами — Григорій Герцик і Федір Мирович.

Особливо значими особами були: Кость Гордієнко, що стояв на чолі Війська Запорозького, і Дмитро Горленко, що був прилуцьким полковником з 1693 р. і користувався загальною повагою як найстарший полковник Гетьманщини в еміграції.

У день виборів було проголошено «Конституцію прав і свобод Запорозького Війська», або «Договір та Встановлення прав і вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу Малоросійського між Ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між Генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами схвалені обома сторонами вільним голосуванням і скріплені найяснішим гетьманом урочистою присягою» («*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*»).

Головний зміст цього акта — це угода між гетьманом Пилипом Орликом і його соратниками-козаками.

Новообраний гетьман склав присягу: «Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького Війська гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в Святій Тройці, на тому, що, будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, за давніми правами та звичаями військовими, за зволенням найяснішої королівської величності шведської, протектора нашого, від генеральної старшини і всього Запорозького Війська тут, при боці його королівської величності, і яке біля Дніпра на Низу залишається, через посланих осіб, що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Запорозьким Військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції, по всіх пунктах, комматах та періодах незмінно виконувати: милість, вірність і старатливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічні цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати; жодних факців не ладнати зі сторонніми державами та народами, а всередині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження; оголошувати усякі підступи Вітчизні, правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній старшині, полковникам і кому належить. Обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Запорозькому Війську осіб пошанування й любов до всього старшого і меншого товариства, а до переступників, згідно з артикулами правними, справедливість. У цьому мені, Боже, допоможи, непорочне се Євангеліє та невинна страсть Христова. А те все підписом руки моєї влас-

ної і печаткою військовою стверджую. Діялось у Бендері, року 1710, квітня 5 дня. Пилип Орлик, гетьман Запорозького Війська рукою власною». (Опубліковано за: Апанович О. М. *Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі*. — К., 1993. — С. 277—286; переклад із книжної української мови Валерія Шевчука.)

10 травня 1710 р. Карл XII, як новопризначений протектор України, затвердив обрання П. Орлика на гетьманство й договір, видавши з цієї нагоди лист до українського народу, в якому хвалив мужність і вірність П. Орлика і обіцяв, доки український народ не здобуде давнішньої волі, не складе зброї проти московського царя, буде боронити цілісність України і боротися зі спільними ворогами.

Після затвердження шведським королем на гетьманство новообраний гетьман Гетьманщини на одному з прийомів виголосив перед Карлом XII латиною пишну промову: «Представляюсь Тобі, Найсильніший і Найщасливіший Королю, я, новообраний Гетьман Війська Запорозького. Я погиб би, як би не рука Вашої Найяснішої Королівської Величності, страшна для ворогів і доброзичлива для вірнопідданих, не підтримала погибаючого і не допомогла мені... Чи мені, Найясніший Королю, рівнятись з Іваном Мазепою, котрому по славі й популярності не було рівної людини в нашій батьківщині? Чи мені, що не має ніяких заслуг, винести на раменах, подібно Атланту, що виносив падаюче небо, тягар правління Україною, мені, недостойному такої честі і навіть, скажу більше, такого тягару? Чи мені, недосвідченому аргонавтові для такої великої і могутньої влади, в наш жорстокий вік направити розшатаний вихрями і бурями український корабель

до благословенних островів? Чи мені, подібно Тезею блукаючи по кручених шляхах, вивести із лабіринту страшеного рабства гарну Аріадну — нашу отчизну, котру стереже московський дракон, і повернути їй колишню волю? Однак Ти, Наймилостивіший Королю, оборониш, по однодушному бажанню нашому, Військо Запорозьке під своєю могутньою рукою краще, ніж під щитом Аякса; Ти щасливо проведеш розбитий човен України по бурхливих хвилях до миса Доброї Надії! Ти одіпхнеш московське страховище своїми могутніми грудями, на котрих Ти носиш образ великодушного лева. Я ж, діло рук Твоїх, дістаючи гетьманський уряд, приношу подяку престолу зброї мого протектора, Вашої Величності, і цілую тисячу разів побідні руки Вашої Величності».

Проте доки тривали всі ці події довкола обрання гетьмана, укладання угоди з козаками, становище козаків та запорожців було дуже складним.

Узагалі шведи, козаки і поляки (останні прибули найпізніше крутою дорогою з Шлезька) переживали гостру матеріальну скруту. Король мусив позичати грошей, де тільки міг, — у єврейських, вірменських, грецьких купців та лихварів, у А. Войнаровського тощо. Сам турецький уряд постачав щоденно провіанту на суму 500 талярів, але цього вочевидь не вистачало. Без скарбу померлого гетьмана і новообраний гетьман П. Орлик не мав змоги розгорнути активну державницьку діяльність.

Наростаючий брак продовольства, голод, холод, дезертирство, хвороби — все це негативно позначалося на духовному стані козацтва. Упродовж 1710 р. з козацьких осель біля Бендер та інших місць надходять жалісні прохання до швед-

ського короля про допомогу. Не знаючи, як вийти з цього становища, козацтво почало продавати свою зброю. Свідки оповідають, що під командою кошового К. Гордієнка було 4000 запорожців, у яких зброї немає, бо вони її за час перебування в Бендерах з голоду попродавали.

Ситуація емігрантів поліпшилася лише наприкінці 1710 р., коли перед походом на Правобережну Україну шведський король виплатив запорожцям якісь гроші, щоби дати їм можливість викупити свої рушниці та справити собі одяг.

Отже, незважаючи на тяжкі обставини — відсутність військової сили, грошей, інтернування у чужій країні, Пилип Орлик, погоджуючись стати гетьманом, прагнув продовжити справу свого благодійника гетьмана Івана Мазепи — звільнити Україну — Гетьманщину з-під влади московського царя.

«ПАКТИ Й КОНСТИТУЦІЇ ПРАВ
І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
ТА ВСЬОГО ВІЛЬНОГО НАРОДУ...»

Найбільш відомим актом державної і політичної діяльності Пилипа Орлика став «Договір та Встановлення прав і вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу Малоросійського між Ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між Генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами схвалені обома сторонами вільним голосуванням і скріплені найяснішим гетьманом урочистою присягою». Сучасна поширена назва «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» походить від скороченої латинської назви — «*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*». Цей акт ще увійшов в історію під назвою «Конституція Пилипа Орлика», або «Бендерівська конституція».

Передумовами вироблення цього акта були, з одного боку, певна традиція створення документів, що регулювали б суспільні відносини, у тому числі традиції, набуті під час перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, а з другого — пов'язане з

часами Української революції середини XVII ст. народження нової виборної української військової верхівки, яка згодом переросла у національну аристократію і, природно, бажала юридично закріпити за собою вплив на державне життя Гетьманщини. На перешкоді цьому стояла гетьманська влада, що набувала рис необмеженої монархічної влади, особливо за гетьмана Івана Мазепи. Станові інтереси старшини вимагали обмеження гетьманської влади та підкорення її своєму впливу.

Пилип Орлик, розуміючи необхідність врегулювання державного життя та юридичних гарантій прав та статусу козацької старшини, взявся до розробки «Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького».

Новообраному гетьману необхідно було завоювати довіру та здобути підтримку серед старшини й козацтва, закинутих долею на чужину, тому, перш ніж брати до рук гетьманську булаву, Пилип Орлик вирішив, що спочатку необхідно врегулювати відносини із козацькою старшиною, козацтвом і шведським королем. Про творення договору (конституції) у своїх мемуарах він зазначав: «Я один зложив найбільшу частину договору і зредагував цілий договір. Я зложив це за першим планом... Поміж особами, що обмірковували точки цього документа, були Войнаровський, Гордієнко, Ломиковський, Максимович, Іваненко, Карпенко, і ще деяких прізвищ не пригадую...».

«Пакти й Конституції...», написані гетьманом Війська Запорозького Пилипом Орликом та його прибічниками Г. Герциком, А. Войнаровським, були прийняті 5 квітня 1710 р. у Бендерах.

Текст цього акта відомий у двох варіантах: староукраїнською та латинською мовами, а отже, зміст його та базові положення мали стати доступними і відомими не лише українцям, але й освіченому європейському загалу. Українську державу автори називають Україною, Малою Руссю, Військом Запорозьким.

Єдиний відомий на сьогодні україномовний оригінал знайдено в Російському державному архіві давніх актів.

«Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» включали вступ-преамбулу і 16 статей.

Вступ містить короткий виклад історії України з давніх часів до обрання гетьманом Пилипа Орлика. Далі пояснюються причини того, чому саме Україна розриває стосунки з Московщиною і приймає шведську протекцію. «Бажаючи звільнити козацький народ із тяжкої неволі й повернути до первісної свободи, Бог висунув оборонцем православ'я Богдана Хмельницького, давши йому для підтримки шведського короля й зброю Кримської держави». Викладено факти про те, що великий гетьман Богдан Хмельницький добровільно прийняв протекторат московських царів. Але по його смерті Московське царство хотіло накинути «невольничє ярмо на народ вільний, козацький, собою ніколи не завойований», перетворити козаків на регулярне військо, відібрати владу й таким чином зовсім викоренити Військо Запорозьке, стерти навіть згадку про нього в пам'яті народу. Тоді Мазепа й пішов під захист шведського короля, аби зберегти «тую ж Отчизну, милу матку нашу, і Військо Запорозьке».

Але смерть не дала змоги І. Мазепі довести справу до кінця. Щоб здобути бажану волю для України, Військо Запо-

розьке Низове ухвалило надалі боротися з Московщиною і постановило вільними голосами обрати гетьманом Пилипа Орлика.

Щоб запобігти виникненню самодержавної влади над українським народом і гетьманському самовладддю, як інколи це бувало, укладається даний договір, котрого повинні дотримуватися не тільки П. Орлик, а й усі наступні гетьмани. Цими словами закінчувався вступ-преамбула.

Далі йшли статті. У першій з них говориться, що після визволення України з-під «невільного ярма московського» гетьман має і повинний визнати православну віру за пануючу. В дальших статтях говориться про кордони України і внутрішній устрій. Україна в межах від Польщі по р. Случ, котрі проведені ще за гетьмана Богдана Хмельницького, визнається назавше самостійною і ні від кого незалежною державою під протекторатом шведського короля і його нащадків, котрі мають обороняти її і нікому не дозволяти порушувати її вольності; коли буде укладатися мир з Московщиною, Пилипові Орликові ставиться в обов'язок звернутись до шведського короля, щоб він примусив Московщину повернути всіх полонених українців і компенсувати всі збитки й шкоди, котрі наробило на Вкраїні московське військо. «По скінченню, дай Боже, щасливої війни» гетьман повинний був подбати і про спеціальні запорозькі інтереси, а саме: 1) вжити заходів, щоб були зруйновані фортеці, котрі побудували москалі на ґрунтах, що належали з давніх-давен запорожцям; 2) щоб город Трахтемирів зі шпиталем для застарілих «зубожілих і ранами скалічених козаків» із перевозом на Дніпрі перейшов від гетьманського уряду до За-

порозької Січі; 3) щоб городи Переволочна, Келеберда й млин на річці Ворсклі zostались при Військовій Запорозькому і нарешті 4) щоб Дніпро з усіма своїми рибними промислами від Переволочни до Очакова був у відомстві виключно Запорожжя.

Одним із ключових моментів цього акта стало визнання кордонів України та забезпечення їхньої цілісності. Передусім визначались кордони з Польщею по річці Случ, адже ці землі були передані гетьманові Богдану Хмельницькому «від Речі Посполитої польської» і «стверджені пактами від Речі Посполитої польської і від Московської держави».

Досить чітко формулювалися основи представницького парламентського ладу, побудованого на демократичних засадах. «Пакти й Конституції...» визнавали непорушність трьох складових чинників державного управління: законодавчої, виконавчої і судової влади, підзвітної й контрольованої, однак незалежної від гетьмана. Обмеження гетьманської влади стосувалося адміністрації, суду, виборів старшини, фінансів.

Гетьманська влада («гетьманське самодержавство») мала бути обмежена постійною участю в управлінні Генеральної ради, тобто розширеної старшинсько-козацької ради. До неї musили входити не тільки генеральна старшина, городові полковники, полкова та сотенна старшина, а й по одному депутату з кожного полку з числа заслужених козаків, «розумних радників», а також депутатів від запорозького козацтва. Всі поточні нагальні справи, яких не можна відкладати, вирішував гетьман, однак спільно з радою генеральної старшини, тобто зі своїм кабінетом міністрів.

Для вирішення «всяких важливих справ» встановлювалися періодичні зібрання в гетьманській резиденції старшинсько-козацької ради — тричі на рік (на Різдво, Великдень, Покрову).

Уряди полковників і сотників мали адміністративно-політичну й соціально-економічну владу. Вони управляли всім населенням відповідно полку і сотні. Ці посади були теж виборними й обирались «вільними голосами». Гетьман лише їх затверджував.

Обирався Генеральний суд, який розглядав справи про кривду гетьманові та провини старшини.

Гетьман не мав права карати тих, хто не задоволений його справами. Старшини й козаки-радники мали право сказати гетьманові, що його дії шкідливі для народного добра.

Встановлювався розподіл між державним скарбом і тими коштами, які могли бути в особистому розпорядженні гетьмана, тобто на утримання гетьмана призначалися рангові маєтності, земельні володіння, а не кошти з державної скарбниці. Важливі скарбові справи вирішуються виключно на зборах широкої старшинсько-козацької ради, тобто парламенту.

Вказувалося на необхідність припинення утисків і гноблення козаків та іншого населення України саме старшиною. Заборонялося старшині та «всяким військовим і посполитим урядникам» використовувати козаків і посполитих селян на своїх господарських роботах — косовиці, жнивях, загачуванні гребель тощо; віднімати у них ґрунти або силою змушувати до продажу, забирати за якісь провини людське майно або обертати людей за це собі на роботу.

Скасовувалися державні монополії, оренди та відкупи, інші обтяжливі для селян і міщан податі. Така увага й піклування про інтереси соціальних низів були суттєвим історичним кроком уперед порівняно з іншими державними договорами гетьманів починаючи з «Березневих статей» 1654 р. Богдана Хмельницького, в яких зовсім ігнорувалися інтереси селянства й козацьких низів.

Таким чином структурно конституцію Пилипа Орлика можна поділити на такі складові:

- національно-державний суверенітет України, її кордони і розподіл влади (статті I, II, VI, VII, VIII, XIII);
- права й обов'язки гетьмана та старшини (статті V, VI, IX, X, XIII);
- міжнародні відносини України (статті II, III, IV);
- повинності, сплати та податі (статті X, XII, XIV, XV, XVI);
- соціальна опіка вдів, сиріт, бідних тощо (статті XI, XV, XVI).

Відомий український історик Михайло Грушевський зазначав: «...хоч сі постанови не були здійснені, бо взяти Україну в свої руки сим людям не удалося ніколи, — але вони цікаві, як вираз поглядів і бажань сих людей, що зв'язали свою долю з визволенням України. В постановах сих багато нового, що могло б бути важним кроком наперед».

Історик Н. Полонська-Василенко так оцінила цей історичний акт: «Ця конституція, в якій гармонійно поєднано інтереси гетьманату, старшини як провідної верстви України, та Запорозжя як її військової сили, була в той же час маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом...».

Відомий український історіограф В. Замлинський, характеризуючи її, писав: «Французькі просвітителі ще навіть не наважувалися на розробку тих громадянських ідей, що були закладені в ній. Уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу і самовизначення, модель, що базувалася на незнаних досі демократичних засадах суспільного життя. Слід зауважити, що навряд чи такий документ міг бути вироблений одним Орликом зі старшиною. Все свідчить про те, що в ньому були закладені виплекані за довге життя думки самого І. Мазепи».

Українські вчені А. Слюсаренко та М. Томенко заявляють, що «Пакти й Конституції...» є першою європейською конституцією в сучасному її розумінні, а Конституція Пилипа Орлика діяла на Правобережній Україні до 1714 р.».

У той же час, незважаючи на історичне значення цього акта, в історичній науці немає єдиного погляду на те, чи дійсно «Пакти й Конституції...» Пилипа Орлика можна вважати конституцією у сучасному розумінні цього слова. Так, відома дослідниця Н. Яковенко зазначає: «Найімовірніше, саме Орликові належить ідея (а можливо, й авторство) угоди, ухваленої в день виборів між гетьманом, з одного боку, та старшиною і військом — з другого. Цю угоду, відому під назвою «Конституція прав і свобод Війська Запорозького», нерідко з наївним ентузіазмом трактують як «першу конституцію Української держави», вкладаючи новітній зміст у формулу «*pacta et constitutiones*». Насправді ж укладачі акта 1710 р. мислили його як традиційні для Речі Посполитої *pacta conventa* [«договірні пункти»], на дотримання яких обраний

володар (там — король, тут — гетьман) присягав перед «вільним народом» (там — шляхтою, тут — козацтвом). Ідеал договірного правління являв собою стрижень річпосполитської політичної культури, і саме на цей взірець орієнтувалися Орлик та його старшина, надавши своїй угоді навіть ідентичну з річпосполитськими практиками назву — *pacca et constitutiones*. Інша річ, що прийняття Військом Запорозьким власних «договірних пунктів» стало справді великою подією, оскільки засвідчувало політичну зрілість козацької держави, яка вперше «самоусвідомила» себе і на формальному рівні зафіксувала розподіл прав та обов'язків між гетьманом і «козацьким народом».

ПОХІД НА ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ

Здобувши гетьманську булаву, П. Орлик одразу, не покладаючи рук, розпочинає підготовку до військового походу, щоб визволити українські землі з московського ярма. Але у зв'язку з тим, що власної військової потуги було замало (близько 4 тис. запорозьких козаків) та ще й відчувалася велика нестача грошей, спорядження, продовольства тощо, новообраний гетьман розпочав активний пошук союзників і партнерів у боротьбі з Московською державою. Потенційними союзниками Пилипа Орлика могли виступити Швеція, Османська імперія та Кримське ханство. У 1710 р. шведські сили були занадто ослаблені й самі потребували допомоги, найбільш перспективним напрямком були Османська імперія та Кримське ханство. Хоча слід також зазначити, що весною 1710 р. П. Орлик вів перемовини з французьким послом Дезайером, який залишив про нього такі свідчення: «Новий запорозький гетьман Орлик з розумом і освітою. Він гарно тримається й зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України з-під Московії. Він прохав протекції для своєї нації Його Християнської Величності, кажучи,

що в інтересах Франції, щоб Порта почала війну з московитами».

Восени 1710 р. дипломатія на чолі з П. Орликом розпочинає активне листування з кримським ханом Давлет-Гіреєм. Певно, Орлик мав нагоду познайомитися з ханом тоді, коли той перебував у Бендерах у квітні—травні 1710 р. На початку грудня до Криму виїхала надзвичайна українська делегація, до складу якої входили прилуцький полковник Горленко, генеральний суддя Довгополий і генеральний писар Іван Максимович. Місія мала на меті українсько-татарський союз і пройшла успішно. Бо вже 23 січня 1711 р. були підписані «ракта совента», які встановили союз між козаками і ханом на ґрунті повної незалежності України, причому без згоди гетьмана і Війська Запорозького хан не повинен був укладати мир з Московією. Під час війни татари гарантували спокій і безпеку населенню України. Окремий пункт торкався Слобідської України, яка бралася під охорону, і донських козаків, які мали залежати від українського гетьмана і користуватися тими ж привілеями, що й козаки українські. Тоді ж у січні призначив Орлик постійного свого резидента при татарському дворі; ім'я його, що правда, залишилося невідомим.

У той же час на руку П. Орликові була геополітична ситуація, що склалася на Сході. Пізньої осені 1710 р. Туреччина розірвала дипломатичні відносини з Московією. Переговори з Туреччиною вів сюзерен Пилипа Орлика шведський король Карл XII. Кінець кінцем шведська дипломатія досягла свого, і 20 листопада 1710 р. (1 грудня за н. ст.) турки оголосили російському цареві війну.

На Сході провідником гетьманської дипломатичної політики був генеральний осавул Григорій Герцик. Його після порозуміння з кримським ханом і за згодою шведського короля було послано до донських козаків, які ховалися від московської помсти на території кубанської орди. З ними Герцик установив тісні відносини, маючи своїм завданням залучити їх до шведсько-українсько-татарського союзу. Донські козаки відгукнулися, і на початку липня 1710 р. їхні посланці були у шведського короля.

Герцик також побував і в кубанського султана (сина кримського хана); йому вдалося встановити відносини з казанськими татарами і башкирами. Наслідком його діяльності також були цінні відомості про перебування значної кількості полонених шведів, непокірних донців та колишніх бунтівників-стрільців в Азові.

Особистого візиту до столиці Туреччини Царгорода гетьман Пилип Орлик не мав, хоча отримав офіційне запрошення від турецького уряду через бендерського сераскера, але шведський король відрадив гетьмана від цієї поїздки.

З поляками — прихильниками Станіслава Лещинського — П. Орлику не вдалося досягти згоди, насамперед через майбутній статус Правобережної України.

План походу на Правобережжя планувався на зиму 1711 р. у складі буджацьких татар, поляків і українців. Кримський хан та його син — кубанський султан — мали увійти на територію Московщини та по змозі вдарити на Вороніж, щоб зруйнувати тут московські верфі і флот, друга частина їхнього військового угруповання повинна була зробити диверсію на фортеці Азов.

Перша експедиція Орлика, київського воєводи Юзефа Потоцького і буджацького султана (так само й кримського хана) на Правобережжя мала характер основної операції, дві інші — допоміжний. Після них надходила черга турецької армії, яка мала розвинути операції на звільненій від московських військ Правобережній Україні.

П. Орлик, розуміючи всю важливість для долі України цього спільного військового походу, ґрунтовно до нього підготувався. Окрім суто воєнно-матеріальної підготовки, він провів активну пропагандистську кампанію, намагаючись здобути підтримку місцевого українського населення, озлобленого московським пануванням. Французький дипломат та історик XVIII ст. Ж.-Б. Шерер так відгукнувся про ці заходи П. Орлика: «Цей новий козацький проводир одразу ж написав звернення до українців, що жили по той бік Дніпра. Він спритно здобув їхню прихильність, завдяки чому поширив свою владу на багато задніпровських міст. Разом із татарами, що супроводжували його у походах, він завдав чимало клопоту українським козакам».

Гетьман видав універсали до українського народу і розіслав їх по Україні, написав він листа і до лівобережного гетьмана Івана Скоропадського, пропонуючи йому гетьманський титул. «Не йміть віри тим, що кажуть, начебто Порта Оттоманська думає панувати в Україні. Ні! Блискуча Порта, його величність король шведський і хан кримський між собою постановили таку згоду, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність, а була б назавжди самостійна держава».

Наприкінці січня 1711 р. у складі 4 тис. запорожців кошового отамана Костя Гордієнка, 2 тис. поляків опозиційно-

го київського воеводи Ю. Потоцького та більш ніж 20 тисяч буджацьких татар і ногайців військові сили на чолі з Пилипом Орликом вирушили на Правобережжя. Уже на середину лютого 1711 р. під контролем гетьмана опинилася значна територія Східного Поділля. Під час першого етапу цього визвольного походу вдалося схилити на свій бік більшість місцевого українського населення. Генеральний осавул Бутович, якого І. Скоропадський послав проти Орлика, був розбитий під Лисянкою і здався в полон. Після цього справа пішла ще краще. Українські фортеці одна за одною здавалися П. Орлику без бою. Про це свідчив і сам московський цар Петро I, який на початку травня писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримує вся «задніпровська» Україна. Наступника І. Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали такі місцеві урядовці, як полковники: Богуславського полку — Самійло Іванович (Самусь), Корсунського — Андрій Кандиба, Уманського — Іван Попович, Канівського — Данило Ситинський. У царських руках зоставалась тільки Біла Церква, де оборонялося московське військо, та кілька містечок Білоцерківського полку. Успіхи Пилипа Орлика на Правобережжі були підкріплені вдалими діями кримського хана Давлет-Гірея, який у середині січня 1711 р. з 50-тисячною ордою дійшов до річки Самари, захопив тут фортецю Новосергіївську (Вольное) і, навіть не намагаючись узяти другу фортецю Новобогородську, рушив просто на Слобідську Україну.

25 березня 1711 р. почалася облога Білої Церкви. Фортеця була забезпечена всім потрібним для оборони і хоч мала невеличку залогу, могла триматися довго, тим більш що

Орлик не мав потрібної для облоги важкої артилерії (у нього було лише 4—6 гарматок). Невдовзі місто вдалося захопити, проте замок тримався й далі, хоч і зроблено було спробу штурму спільними силами запорожців і правобережних козаків. З польською і татарською кіннотою тут не було чого робити. Три дні велася облога фортеці без рішучих наслідків.

Тим часом становище погіршувалося через зраду татар. Дійшовши до Харкова і побоюючись настання весни та збільшення рівня річок, вони повернули назад, по дорозі нищачи оселі та беручи людей у полон. Не виконавши свого військового завдання, відступила до своїх земель кубанська орда під проводом султана Іслам-Гірея.

Почали розбігатися по домівках і ті, хто приєднався до Орликового війська. Оповідючи в листі до Карла XII перебіг цього нещасливого походу, П. Орлик писав: «Яких нечуваних під місяцем звірств не робили тоді дикі татари! Вони обдирали і спустошали церкви, одні з них обертали в кінські стайні, інші спалювали до попелу, а ще інші навмисне різними способами оскверняли: перекидували престоли церковні, топтали ногами святі дари, глумилися над іконами, насилували дівчат, замордували людей, обох полів, вже раніше позбавлених мечем, огнем і грабежем усього свого майна. На всьому просторі від Дністра до Росі нахапали вони в ясир кілька тисяч духовних і світських людей, козаків, посільства, жінок і дітей, і погнали в свої білгородські, буджацькі і ногайські оселі, спустошили вогнем і мечем весь край від Росі до Тетерева і до Дніпра, в полках Білоцерківському і Канівському знищили городи й містечки, а малих дітей,

нездатних для того, щоб узяти їх в ясир, кидали в воду або розрублювали пополам... Досить того сказати, що в мене було більш 16 тис. козаків Війська Запорозького, окрім міщан в полках Чигиринським, Уманським, Торговицьким, Кальницьким, Корсунським, Богуславським, Канівським і кілька сот в полку Білоцерківським, — тепер же ледве 3 тис. лишилось: не тільки міщани, але й козаки, що мали в сих полках свої хати й сім'ї, дізнавшись про ворожі вчинки татар, розбіглись від мене в різні боки спасати своїх жінок і дітей, а ті, що ще при мені застаються, оплакують втрату своїх сімейств, братів, друзів».

Посилаючи сього листа, гетьман Пилип Орлик прохав шведського короля взяти до серця ридання нещасної України і клопотатись перед падишахом як про відплату татарам за шкоди, котрі вони вчинили краєві, так і про визволення забраного з України ясиру. Карл виконав прохання П. Орлика, і 31 липня 1711 р. падишах видав наказ сераскірові, паші Бендерському, відшукати, зібрати і передати Орликові, гетьманові українському, бранців, яких татари забрали в минулий похід в Україну.

Зрада татар стала фатальною для Пилипа Орлика, він усе більше втрачав підтримку місцевого населення і врешті-решт був змушений припинити облогу Білої Церкви і відвести військо до Фастова. Тепер не лишилося нічого іншого, як вертатись назад, до Дністра. Наприкінці квітня 1711 р. Пилип Орлик і запорожці були вже в Бендерах.

Не за планом пішли справи і в союзника українського гетьмана шведського короля Карла XII на північно-західному театрі воєнних дій. Так, шведський корпус, що був у По-

меранії, взагалі не виступив у похід; тільки Адам Шмігельський з своїм польським відділом зробив у червні 1711 р. рейд з Померанії через бранденбурзьку смугу до Польщі. Він дійшов аж до Торна, воюючи в партизанський спосіб, тобто виступаючи проти малих московських команд та обминаючи великі відділи. Ця експедиція наробила великого галасу, але ні до якого повстання в краї не привела — надто багато було тут московського війська. По кількох днях партизанщини довелося йому вертатися назад.

Невдача експедиції в Україну була тяжким ударом і для Карла XII, і для його спільників. Замість наступу турків на Правобережну Україну і бою десь під Києвом тепер сам цар з московським військом наближався до кордонів Молдови, сподіваючись легкої перемоги.

Так нічим скінчився успішний на першому етапі похід Пилипа Орлика на Правобережну Україну.

«ПРУТСЬКА СПРАВА»

Невдача походу гетьмана П. Орлика на Правобережжя не вплинула на його бажання провадити далі боротьбу за визволення Гетьманщини — України.

На початку літа 1711 р. московський цар Петро I розпочав контрнаступ проти турецьких та українських сил. Населення тих міст, які навесні підтримали Орлика, було примусово перегнане на лівий берег Дніпра, ще раз повторивши маршрут «великого згону», проведеного вперше протягом 1678—1679 рр. гетьманом Іваном Самойловичем. Тим часом царська армія попрямувала до Молдови, розраховуючи на підтримку тодішнього господаря Дмитра Кантемира, який у квітні 1711 р. підписав угоду про союз із Росією. Спрямовуючи свої військові сили в напрямку столиці Молдови міста Ясси, московський правитель сподівався у ході так званого Прутського походу завоювати придунайські князівства та утворити велику православну імперію на теренах колишньої Візантії. Однак не все в цих розрахунках справдилося...

Під час просування до кордонів Молдови московські війська зазнали чималих втрат від запорожців на чолі з К. Гор-

діенком, які за наказом П. Орлика атакували військовий обоз Петра I та відібрали 700 підвод з хлібом і борошном, а також постійно відрізали їм шлях до річок.

На початку липня 1711 р. Петро I, відірвавшись від власних тилів, з невеличким військом зайшов у глиб турецьких володінь. Російське військо було блоковане поблизу с. Станішести біля Ясс, на правому березі р. Прут. 8 липня 1711 р. відбувся бій, який закінчився великою поразкою росіян. Об'єднані підрозділи турків, татар, шведів та українців вдали маневром швидко оточили московських стрільців, котрі навіть не встигли як слід утворити оборонний табір. Після цього союзницькі війська без перешкод звели навколо загонів Петра I земляні вали, на яких було встановлено гармати. Бомбардування деморалізованої російської армії тривало в ніч з 9-го на 10 липня, а також протягом наступного дня. Загалом загинуло близько 3 тис. вояків противника. Якби турецьке командування не наказало припинити вогонь, російська армія була б вщент розбита. У штабі Петра I, готуючись до полонення, почали палити таємні документи. Близько 7 тис. українських козаків під командуванням П. Орлика та К. Гордієнка надали відчутну допомогу туркам у перемозі над силами Петра I. Ця допомога, на думку гетьмана П. Орлика, мала створити сприятливі умови для реалізації омріяних планів, адже московський цар, аби врятувати своє життя і свою державу, мусив би згодитись на все, що тільки запропонували б переможці.

Гетьмана Пилипа Орлика не було в турецькому таборі. Його затримав шведський король, який не хотів посилення позицій гетьмана та його повної переорієнтації на турець-

кого султана. Мирні переговори теж велися без нього, як він сам свідчить. У липні 1711 р. поблизу Прута між Османською імперією та Московською державою був підписаний так званий Прутський мирний договір, за яким росіяни віддали туркам Азов, а також мали знести новозбудовані фортеці у Приазов'ї та Нижньому Подніпров'ї. Питання про політичний статус України стало одним з головних під час переговорів. Цар змушений був зрестися Правобережної України, «відняти від неї руку» на користь кримського хана та гетьмана П. Орлика. Однак відповідна стаття договору не була виписана докладно, що давало змогу обом сторонам трактувати її по-своєму: «Стосовно Польщі та прилеглих до неї козаків, запорожців і тих козаків, що перебувають у союзі з найяснішим ханом Криму, паном Давлет-Гереєм, то надалі... він повинен з усіх цих місць негайно відійти». Є підстави вважати, що російські дипломати підкупили великого візира турецького, щоб сформулювати той пункт договору, що торкався України, а разом з нею і Польщі, неоднозначно та нечітко. Адже Петро I за порадою своєї дружини Катерини, відправляючи свого урядовця П. Шафірова для переговорів з великим візірем Балтаджи Мегмед-пашею, спорядив його 850 кг золота.

Відразу після підписання миру почалися дискусії російської і турецької сторін про те, що ж слід розуміти під «землями козаків».

Орлик трактував договір так, що цар за ним зовсім зрікся України по обидва боки Дніпра і вона тепер може вважати себе самостійною, ні від кого незалежною державою. Шафіров же, московський віце-канцлер у Константинополі, доводив,

що такого обов'язку для царя з цього договору не виникає. Запорожці зі свого боку вказували на договір, що був складений між королем Швеції і ханом кримським, і робили висновок, що Україна мусить бути вільною, ні від кого не залежною державою. Непорозуміння, що виникли між Московщиною й Туреччиною на ґрунті неясності договору, стали на перешкоді до ратифікації Прутського миру з обох боків. До того ж, московський цар, незважаючи на умову, не квапився зі знесенням Таганрозької фортеці і поверненням Азова Туреччині, вимагаючи, щоб турки спочатку вислали з турецької землі шведського короля, а турки у свою чергу вимагали виконання пункту договору про відмову царя від прав щодо України.

Ситуація довкола ратифікації договору та виконання його умов загострювалася, і справа йшла до відновлення військових дій між Османською імперією та Московською державою.

Щоб ще більше схилити Порту до війни з Московією та наполягти на конкретизації умов Прутського договору щодо України, у грудні 1711 р. Пилип Орлик відправляє з Бендер до султанської столиці посольство. Дослідники зазначають, що Пилип Орлик на запрошення султана мав особисто брати участь у переговорному процесі, однак шведський король Карл XII заборонив, усе з тих же міркувань, від'їзд гетьмана до турецької столиці.

До складу української дипломатичної делегації увійшли генеральний писар Іван Максимович, генеральний осавул Григорій Герцик, генеральний суддя Клим Довгополий, кошовий Запорозької Січі й Низового козацького війська Кость Гордієнко і прилуцький полковник Дмитро Горленко. Цій

делегації П. Орлик вручив інструкцію, яку він підготував 3 листопада 1711 р. у турецькому містечку Баба. Вона складалася з десяти статей. Сучасний дослідник козацької історії Т. Чухліб зазначає, що на переговорах генеральна старшина мала відстоювати такі основні положення: 1) Османській імперії необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною «обох сторін Дніпра»; 2) Україна має управлятися гетьманом, який обирається вільними голосами; 3) Османська імперія не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитися від претензій на Україну; 5) Кримське ханство не може домагатися панування над Україною; 6) мають бути забезпечені автономні права Запорозької Січі тощо.

Ця інструкція була підготовлена в трьох варіантах, які різнилися між собою пунктом про те, під чією протекцією має перебувати незалежна Українська козацька держава, тобто хто мав бути гарантом її незалежності. У першому наголошувалося на тому, що українці мали залишатися під захистом Шведської корони; у другому висловлювалося бажання піти під заступництво султана; третій варіант не розголошувався, і його тримав при собі член посольства, генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання П. Орлика лише за певних обставин.

Українську делегацію зустріли в столиці Туреччини доброзичливо, але переговори в Стамбулі велися паралельно і з українською делегацією, і з московськими представниками, які мали протилежні інтереси.

Активна діяльність українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом П. Шафіровим

неабияк стурбували московських дипломатів. «Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії, і вони якраз і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру», — писав у листі до свого царя П. Шафіров.

Побоювання московського дипломата були небезпідставними, адже посольство П. Орлика спромоглося переконати турецький уряд, котрий прийняв їх тлумачення Прутського договору й висунув Росії, яка досі не бралася до виконання умов договору, ультиматум у чотирьох пунктах: Росія негайно виводить свої війська з Польщі й зобов'язується не вводити їх туди ніколи; негайно зрікається України; негайно віддає туркам Азов і руйнує прикордонну фортецю Таганрог; укладає з Карлом XII перемир'я на три роки і визнає за турками право вільно відпустити Карла XII з Туреччини будь-яким шляхом. У разі невиконання цих умов Порта загрожувала знову розпочати війну з Москвою, сам султан збирався очолити військо.

Успіхи української делегації також були закріплені у виданому між 25—28 грудня 1711 р. «Привілеї Ахмеда III Війську Запорозькому 1711 р.». Згідно з цим документом П. Орлик визнавався «гетьманом України обох боків Дніпра та Війська Запорозького», а основоположні принципи взаємовідносин між Україною і Портою визначалися таким чином: «Козаки України та Запорожжя підлягають моєму вічному правлінню. Вибори та скинення гетьмана остануться в їх руках. Поладнання їх справ довіряється їм самим. Вони матимуть статус підданих, їх не будуть обтяжувати ніякими податками, ані вимогами від них хараджу. Назване населення повинно стисло дотримуватися своїх договірних зобо-

в'язань. Повсякчасно, як довго вони дотримуватимуться свого слова, вони не будуть піддаватися ані втручанням, ані нападам щодо їх земель та інших справ... Ласка мого цісарського дозволу була дарована їх проханню, за умови, що: коли тільки мої непереможні війська будуть воювати в краях недалеко від них, названий нарід повинен послати зі своєї сторони своїх вояків, скільки було б можна; вони повинні собі допомагати і маневрувати разом».

Проте успіх українського посольства не вдалося закріпити. Цьому завадили спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим, а найголовніше те, що рішуча позиція турецького уряду розпочати війну з Росією налякала Петра I, який у стислі терміни наказав виконати вимогу про звільнення Азова, зруйнування фортеці Таганрог та розпочав виведення царських військ із Польщі і Правобережної України, що належала за мирним московсько-польським договором 1686 р. Польщі.

До військових дій між Росією і Туреччиною так і не дійшло, натомість переговори тривали далі, головними елементами яких стали хабарі та підкуп. За солідні суми, передані великому візиреві та решті членів султанського дивану (ради), російському посольству вдалося спрямувати переговори з турецькою стороною у більш проросійське русло та схилити Ахмеда III до перегляду українсько-турецького договору. Так, 16 березня 1712 р. вийшов фірман турецького султана, згідно з яким тільки Правобережна Україна та Січ передавалися П. Орликові, Лівобережжя ж відходило до Московщини. Турецька держава зобов'язувалася не втручатись у внутрішні справи України. Зокрема, у привілеї йшлося про

таке: «...Ми (турецький султан) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цїсарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою неперемною протекцією... Хай він там свобідно править, керує і проводить порядок згідно з їх давніми законами, на цьому березі Дніпра [Правобережжя], крім Києва із приналежними малими містечками, які ми разом із потойбічною Україною [Лівобережжя] відступили москалям і виділили їх їм».

Через місяць (у квітні 1712 р.) було погоджено, а в червні між Оттоманською Портою та Росією підписано на 25 років Андріанопольський договір. Згідно з ним Москва виводила війська з Польщі й Правобережної України, не втручалася у справи козаків і Запорозької Січі й залишала собі Лівобережну Україну з Києвом та його околицями. В договорі також було врегульовано проблему виїзду Карла XII з Туреччини.

Умови цього договору стали тяжким ударом для П. Орлика та його соратників. Адже вони розуміли, що Україна залишалася розділеною, над нею й далі панувала Москва. Влада Пилипа Орлика над Правобережною Україною, по суті, була несправжньою, оскільки там панувала Польща і не збиралась поступатися своїми здобутками. Гетьман намагався опротестувати зміст цього договору. Він звернувся до турецького візиря, намагаючись якнайґрунтовніше аргументувати свою позицію, посилаючись на історичне право обраних

українцями гетьманів володіти всією Україною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького зі зброєю війська Його Величності шведського короля і разом пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну, як більш залюднену...».

Турецький уряд залишив без уваги звернення гетьмана та наполегливо вимагав від Орлика, старшини, козаків і запорожців виступити на Правобережну Україну, щоб закріпити її за собою, однак не виділяв для допомоги ніяких військ. Щоб самотужки оволодіти Правобережжям та тримати там владу, Пилипу Орлику не вистачало військових сил.

Окрім цього додалися ще й матеріальні труднощі у забезпеченні війська та гетьманського уряду, розбрат у найближчому оточенні гетьмана. Туреччина з червня 1712 р. припинила утримання гетьманського війська та уряду, на яких до цього часу виділялося 10 000 талярів щорічно та щоденно 100 хлібів, 60 фунтів баранини, 90 фунтів яловичини, 30 фунтів рису, 12 фунтів масла, 6 фунтів меду, 6 фунтів свічок, 15 фунтів¹ солі, 15 кварт² вина, 20 кварт пива, 3 кварта оцту, 21 фунт пшеничного борошна, 60 горнців збіжжя, 3 хури сіна, 3 хури дров.

Унутрішні суперечності й постійні сварки стали ще одним чинником, який не сприяв консолідації українців у їхній

¹ 1 фунт — 0,410 кг.

² 1 кварта — 250 мл.

нелегкій боротьбі за визволення Батьківщини від іноземного панування. В ході переговорного процесу у березні—червні 1712 р. між гетьманом і кошовим отаманом К. Гордієнком виник конфлікт, причини якого достеменно невідомі. За однією з версій причиною цього розладу могло бути невдоволення кошового отамана невдалими переговорами у Стамбулі. Так чи інакше, Гордієнко, не діждавшись закінчення переговорів, виїхав з Царгорода й опинився на Січі, де почав вести потужну агітацію проти гетьмана. Тимчасово козацтво, у зв'язку з цим конфліктом, поділилося: одна частина його сиділа в Бендерах або взагалі в Молдові і слухалася П. Орлика, друга стояла на Січі, підтримуючи К. Гордієнка.

Восени 1712 р. знову погіршилися відносини між Москвою і Стамбулом. Петро I не виконував своїх зобов'язань щодо виведення військ з Польщі та Правобережної України. 20 жовтня 1712 р. царське посольство в Константинополі було заарештовано і посаджено у фортецю Едикул. У новій війні було зацікавлено козацтво на чолі з П. Орликом, яке могло сподіватися на фактичне повернення Правобережної та Лівобережної України. Великий візир Юзуф-паша і великий муфтії, тлумач божественного закону, будучи підкуплені Москвою, висловлювались проти війни. Однак 29 листопада 1713 р. султан видав указ з оголошенням війни Московщині. І в листопаді цього ж року П. Орликові було наказано розпочати військовий похід на Правобережну Україну. Однак при цьому для спорядження українського війська турецька сторона не виділила жодного таляра. Без фінансової допомоги, без підсилення війська гетьмана турецькими яничарами наступ на Правобережжя був приречений. Український

гетьман з неохотою вирядив частину свого війська на чолі з Дмитром Горленком на Правобережжя, де козаки зустріли сильний опір польського коронного війська. А тим часом військовий запал турків ущух і військові дії між російськими та турецькими військами так і не відбулися.

Повний провал протурецької дипломатичної орієнтації змушує П. Орлика покласти всі свої надії на свого давнього протектора шведського короля Карла XII. Становище останнього теж бажало б кращого. Між Карлом XII та турками виник конфлікт, пов'язаний з недотриманням шведською стороною домовленості про наступ на Польщу. Розгніваний турецький султан наказав вислати Карла XII з Туреччини. Бендерський правитель зрозумів усе дуже буквально і спробував ужити сили задля прискорення цього заходу: 1 лютого 1713 р. відбувся навіть бій між охороною шведського короля та турецькими яничарами. Карла XII вислали з Бендер, і він перебував на становищі майже полоненого в місті Доматиці.

Ситуація, що склалася, не могла не позначитися на становищі української еміграції. Сутічка між шведами та татарами спричинила також і конфлікт між українським гетьманом і татарським ханом. Учений Б. Крупницький свідчить: «Саме під час Калабалику хан післав до Орлика одного турецького урядовця та двох мурзів із запитом, кого тримається гетьман, короля чи турків і татар. На це Орлик відповів, що він прийняв протекцію шведського короля і її тримається, турецької протекції не визнає. Ця відповідь страшенно розлютила хана, й він вирішив був позбавити Орлика життя й арештувати його родину, і тільки заступництво ханового сина, Калги-султана, і старости бобруйського Сапеги, який

тримався разом з ханом, вирятувало його з цієї небезпечної ситуації».

Перебування у Бендерах ставало для гетьмана все скрутнішим. У листах до Карла XII Пилип Орлик скаржився на фінансові труднощі, наступ на нього турецьких кредиторів. У листопаді 1713 р. кредитори викликали П. Орлика до суду, і лише з великими труднощами йому вдалося упрохати кредиторів відстрочити термін виплати за векселями ще на два місяці.

Окрім цього з гетьманського табору поступово починають відходити його прихильники та соратники, вони покидали Туреччину та переходили в Україну, сподіваючись вилучити прощення у московського царя.

Протягом перебування у Бендерах Пилип Орлик, починаючи із зими 1713 р., почав шукати порозуміння з Польщею. Він уже не ставив великих вимог, не домагався звільнення Правобережжя від польської влади. Гетьман бажав тільки, щоб козаки, які осіли на рідних землях, дістали юридичне визнання з боку польського уряду. Більше того, він давав змогу полякам використати прагнення правобережних козаків об'єднатися з Лівобережжям, тобто допускав з'єднання обох частин України навіть під егідою Речі Посполитої. Проте Польща не хотіла конфлікту з Москвою і її цілком задовольняла територія Правобережжя. До того ж, у квітні 1714 р. турецький султан, маючи значні проблеми на Балканах, вирішує владнати відносини з Польщею, і 22 квітня 1714 р. посол польського короля Августа II уклав у Стамбулі з турецьким урядом договір, за яким Правобережна Україна залишалася за Польщею.

Частина козаків П. Орлика, які були відправленні на Правобережжя, вели перманентні бойові дії з поляками ще до літа 1714 р., проте після наказу великого візира кримському ханові про заборону козакам сперечатися з поляками за Правобережну Україну під загрозою смертної кари козаки, переконавшись у безнадійності боротьби, складають зброю.

Таким чином, гетьманові Пилипу Орлику не вдалося реалізувати свій задум щодо звільнення Гетьманщини-України, не справдила його сподівань і протурецька орієнтація, залишалася лише надія на шведську підтримку та співчуття європейських монархів.

ПИЛИП ОРЛИК — ПЕРШИЙ PR-МЕНЕДЖЕР
«УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ»

Відсутність реальної підтримки з боку Туреччини після підписання Андріанопольського договору, слабкість шведської сторони змушують гетьмана шукати альтернативних союзників у справі визволення Гетьманщини-України від московського ярма.

Для реалізації цієї мети Пилип Орлик пише «Маніфест до європейських урядів» і «Вивід прав України».

У своєму «Маніфесті», який датується 4 квітня (15.04 — за н. ст.) 1712 р., П. Орлик у лаконічній формі викладає історію українсько-московських взаємин, розпочинаючи з часів Б. Хмельницького й аж до українсько-шведських домовленостей, скріплених Карлом XII, та інформує європейських володарів про найголовніші причини, що спонукали його, гетьмана християнської України, піти на військово-дипломатичну спілку з ісламською Туреччиною: «Його високість [Ахмед III] запевнив нас, що не планує ні завоювати, ані включити Україну до своєї імперії, а прагне відновити цю державу згідно з її колишнім устроєм, з тим, щоб відгородити Оттоманську імперію від держави царя Московського,

позаяк їхнє близьке сусідство стає причиною великих і кривавих війн: таким чином, якщо на перший погляд ми виглядаємо прибічниками оттоманських сил, із цього не мусить випливати, ніби ми з'єдналися з турками задля завоювання християн; ідеться лише про очікування часу, коли ми зможемо очолити всю козацьку армію, аби з поміччю Божою трудитися заради визволення нашої Вітчизни від ярма, під яким вона стогне вже стільки років.

Ми не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами. Ми не будемо діяти, керуючись почуттям помсти, а навпаки, згідно із справедливістю та правом, що дозволяє кожному боронити свою власну справу та свою власну мету. Цим самим ознаймуємо, що на нас лежить вина за людську кров, яка може пролитися. При цьому, аби дати знати, що ми не зрікаємось добрих обов'язків християнських володарів, обумовлено у статті нашої угоди з королем Шведським, що, коли з поміччю Божою козацька нація буде відновлена у своїх правах, не буде нашої відмови щодо посередництва безсторонніх держав у справі усталення кордонів та справедливого розв'язання інших проблем, якщо такі виникнуть».

Улітку 1712 р. з-під пера П. Орлика з'являється нова важлива державотворча праця «Вивід прав України», яка послідовно обґрунтовує національно-державні права України перед європейськими урядами.

Тоді ж П. Орлик у контакті з французькою та шведською дипломатією повів енергійну акцію за розрив Прутського договору й за нову війну з московським царем. Цей рукопис готувався до друку (невідомо, чи був надрукований), щоб

ознайомить європейських монархів з історією українського питання та його місцем у відносинах європейських країн. Ідея суверенної, вільної, єдиної й незалежної соборної України пронизує увесь зміст цього меморандуму.

У фактичній своїй частині виклад не завжди можна назвати вдалим, факти й дати нерідко переплутані. Адже писав П. Орлик, перебуваючи в еміграції, не маючи відповідних джерел і документів. Водночас цей твір за своєю загальною концепцією є видатним явищем у розвитку української державної ідеї. «Вивід прав України» слід вважати й першим узагальненням історичних подій в Україні:

«По довгій й кривавій війні вічної пам'яті найхоробріший гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги пригнічену козацьку націю. Він-то утворив з України незалежне князівство і вдоволився титулом гетьмана Війська Запорозького. І син його перейняв це по нім у спадку, й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів, і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських.

Не розводитимуся далі про історію України: моя ціль лише показати, що вона є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі. Цей факт установлений і правда загальновідома, що козацька нація і Україна були вільними.

...Але найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенности України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України — з другого.

Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставшись з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мовби господарі, в цілій країні...»

Політичні ідеали Пилипа Орлика ґрунтувалися на принципах християнства, справедливості та гуманізму, мали прогресивний характер, відповідали принципам розвитку європейської цивілізації. У політичному відношенні ці ідеали апелювали до європейських держав, закликали їх не допустити московської експансії, що загрожувала європейській рівновазі:

«...Інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обирали й проголосили Стани України. Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз.

...Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи».

БЕЗВІДРАДНО ТЯЖКЕ ПЕРЕБУВАННЯ У ШВЕЦІЇ
(1714—1720)

Гетьман Пилип Орлик, зрозумівши, що подальше перебування на території Османської імперії, а саме у Бендерах, стало майже неможливим — як через матеріальну скруту, так і через побоювання за своє життя та життя своїх рідних. Тому з кінця 1713 р. гетьман розпочинає підготовку до переїзду у Швецію. Про перебіг цієї підготовки та настроїв самого гетьмана нам відомо з його листа до радника закордонної експедиції Швеції Мілерна, датованого 27 листопада 1713 р. Так, у цьому посланні у поетичні формі Пилип Орлик порівнює свій від'їзд з Бендер «з виходом євреїв з Єгипту». Особливу любов він має до образів, узятих з життя моряків, і прирівнює себе до чоловіка, котрому буря розбила корабель: «Як моряк, котрого застануть в океані противні вітри, змучений тим виглядає ясної погоди і спокійного порту, так і я, мучений безнастанними нещастями, заведений у своїх надіях, очікував і очікую обіцяної втіхи від Його Королівської Величності».

У червні 1714 р. після від'їзду шведського короля Карла XII до Швеції майже тим самим шляхом у довготривалу

подорож вирушив зі своєю родиною та найближчим оточенням гетьман Пилип Орлик. З полишенням Бендер уривався зв'язок гетьмана із батьківщиною; доводилося покинути і ту решту Війська Запорозького, яка вірно його підтримувала, але з об'єктивних обставин не могла вирушити у далеку еміграцію разом з ним. Запорожці здебільшого верталися на Січ під безпосередню татарську протекцію.

Разом із гетьманом П. Орликом Бендери покинули небіж І. Мазепи Андрій Войнаровський, брати Григорій, Іван і Панас Герцики, Федір Нахимовський, Федір Мирович, Клим Довгополий, Федір Третяк, священник Порфеній. Інші скористалися з царської амністії, щоб повернутися до Лівобережної України. Серед них були Горленко та Максимович. Із гетьманом їхала численна його родина: дружина Ганна, сини — Григорій, Михайло та Яків, дочки — Настя, Варвара й Марта (Марта і Яків народилися в Бендерах). Усього двір складався з 24 осіб.

Подорож української делегації передбачала шлях через Угорщину до Відня. З подорожніх листів П. Орлика ми довідуємося, яку матеріальну скруту терпів гетьманський двір під час мандрівки. У Відні, куди П. Орлик прибув на початку 1715 р., він дістав від шведського короля 1000 імперіалів; але цього було замало, бо в листі до Мілерна, котрий одержав його в Штральзунді 23 січня (3 лютого за н. ст.), П. Орлик скаржиться, що йому бракує грошей на дорогу; він не має ні коней, ні повоза, але у Відні звернутися до незнайомих людей та взяти у них в борг гетьману не дозволяла власна гордість.

З Відня українська делегація на чолі з П. Орликом вирушила до Штральзунда (територія сучасної Німеччини). У Штраль-

зунді Орлик перебував недовго з огляду на облогу фортеці. Українських емігрантів розміщено було на острові Рюгені (у Балтійському морі), де в Орликів народилася ще дочка Марія. З цього острова, що лежить біля берегів Померанії, П. Орлик вирушає безпосередньо до Швеції. У травні 1715 р. він зі своєю делегацією зупиняється у місті Істад (нині територія Швеції). Протягом свого недовготривалого перебування у цьому місті 3 червня 1715 р. П. Орлик у листі до короля Швеції прохав коней, повозів та протекції губернатора провінції Сконе Буреншельда для продовження подальшої подорожі.

Наприкінці 1715 р. П. Орлик нарешті вступає у тодішні територіальні межі Швеції і зупиняється у м. Крістіанштадт, а потім переселяється до Стокгольма.

У Швеції П. Орликові довелося пережити дуже важкі часи, адже матеріальне становище було зовсім скрутним і сподіватися на зацікавлення європейських монархічних дворів у вирішенні українського питання найближчим часом не було жодної надії. Призначеної гетьманові шведським королем щорічної пенсії в 13 000 срібних талерів ніяк не вистачало, бо треба було утримувати родину і своїх співробітників, зокрема, з цієї суми треба було витратити щороку 4072 талери на утримання генеральної старшини і канцелярії.

Кредитори не давали Орликові спокою, і він раз у раз мусив прохати грошей у шведського уряду. Між тим через погіршення економічного становища у Шведському королівстві уряд часто затримував або взагалі припиняв виплату призначеної П. Орликові суми.

Опинившись у надзвичайно скрутному матеріальному становищі, гетьман змушений був заставити в купців у

Крістіанштадті державні клейноди (булаву, бунчук тощо). У заставних документах зазначено було, що «за 2 булави гетьман отримав усього 200 талерів»... «Аби мати змогу продовжити подорож, — писав гетьман П. Орлик до королеви Ульріки Елеонори, сестри Карла XII, — я, на мою вічну ганьбу, змушений був заставити обидві булави, свою корогву і бунчук. Та й тут гіркий був би мій хліб, коли б не помогли мені добрі приятелі і прихильники, позичивши грошей. Але по заплаченню тих боргів та викупленню бунчука й інших речей мені не лишиться нічого для удержання родини...»

У Крістіанштадті гетьман П. Орлик зі своїм двором жив у приватному помешканні — в досить скромному, старенькому і маленькому будиночку на три кімнати, в яких проживала родина гетьмана (дружина та 7 дітей), слуги й служниці. Це помешкання було настільки тісне, що частина Орликових слуг, за його словами, «не маючи під зимову пору жодного приміщення, знаходила тимчасове пристаннище вдень на кухні, а вночі на стайні». Через ветхість будівлі оселя, в якій проживала гетьманська родина, була холодною і вогкою.

Крім цього великих видатків потребувало навчання дітей гетьмана. Найстарший син, Григорій, мав вступати до університету, але скрутні матеріальні обставини родини змусили батька на деякий час відмовитися від такого задуму і відправити сина брати приватні уроки у професора метафізики Андрія Ріделіуса. Два інші сини П. Орлика здобували домашню освіту, для доньки ж Варвари гетьман ще запросив учительку французької мови.

Під час переїзду в 1718 р. з Крістіанштадта до Стокгольма П. Орликові довелося зробити такі позички: у купця Конрада Кампера, під заставу двох булав, позичити 200 цісарських талярів; у державного радника графа Мегрфельта — 50 талярів; у генерал-лейтенанта графа Кріспіна — 349 талярів; у державного секретаря фон Гепкена — 110 талярів; у секретаря фон Сольдана — 3 таляри. Окрім цього гетьман мав борги за отримані послуги та товари: так, купцю Грена — 30 талярів позики плюс 260 талярів за одяг для жінки та дітей, 55 талярів — орендної плати за житло, 15 талярів — за послуги кравця.

У Стокгольмі гетьманові вдалося позичати гроші під заставу діамантового персня і золотого хреста, викупити клейноди та мати трохи вільних грошей для потреб родини.

Покрити свої борги Пилип Орлик міг лише за рахунок повернення позики Карлом XII, який під час перебування в Україні заборгував І. Мазепі та П. Орлику 100 000 талярів. З проханням повернути хоча б частину боргу гетьман звертався до королеви Швеції Ульріки Елеонори, сестри Карла XII. Однак реальних успіхів з повернення боргу та поліпшення матеріального стану ці звернення не дали.

Вести дипломатичну діяльність за таких умов гетьманові було вкрай тяжко. Неможливість реалізувати свою політичну програму важким тягарем лягала на гетьмана. Головне завдання Орликової політики в Швеції — схилити європейські держави до утворення нової антимосковської коаліції, яка б повела нову війну з метою визволення Гетьманщини-України з-під панування Москви, — не вдавалося виконати, оскільки сам Карл XII розпочав сепаратні переговори з царем

Петром I, під час яких російські дипломати і чути не хотіли про П. Орлика.

Ще одним важливим завданням, яким опікувався гетьман, було полегшення тяжкої долі тих численних українців, що через свою прихильність до Мазепи були заслані до Сибіру. Серед таких опинилися і близькі друзі та родичі гетьмана П. Орлика. Так, мати дружини П. Орлика, з роду Герциків, також була заарештована і «по позбавленню всього майна і добра до останньої сорочки, була заслана на московські слободи в монастир». Жінки і діти братів Орликової жінки теж були заарештовані й ув'язнені, мусили «випрошувати кусень хліба».

У 1718 р. помирає шведський король Карл XII, як наслідок змінюється і геополітична обстановка в Європі. В оборону Швеції виступили сильні європейські держави, Англія і Австрія, разом з польським королем Августом II, які вирішили покласти край московським загарбницьким прагненням та організувати європейську коаліцію, щоби витіснити росіян. Здавалося, що перед П. Орликом відкривалися нові перспективи, і він ретельно взявся до праці. Він розумів, що українська дипломатична акція тільки тоді матиме результат, коли він сам стане на чолі Запорозького Війська, яке поки що перебувало під татарською зверхністю.

П. Орлик розробив проект створення спеціальної східної антимосковської коаліції у складі Польщі, Швеції, Туреччини, Криму, запорожців, українських лівобережних і донських козаків, а також підлеглих цареві мусульман — казанських та астраханських татар. Цього разу визволення Гетьманщини-України він бачив у союзі з Польщею. Тому

П. Орлик взявся активно проводити дипломатичну роботу: через Григорія Герцика відновив зносини з польськими магнатами, через Нахимовського — з січовим військом, через міністра графа Флемінга — листування з польським королем Августом II.

Дочекавшись фінансової допомоги від шведів та рекомендаційних листів від шведського короля до австрійського імператора, до королів англійського та польського й окремої королівської грамоти до кошового отамана й запорожців з обіцянкою протекції, гетьман Пилип Орлик разом зі своєю родиною виїхав у жовтні 1720 р. із Стокгольма до Західної Європи для активної участі в організації антимосковської коаліції.

БЛУКАННЯ ЄВРОПОЮ

Зпочатком 1720 р. розпочинаються нові блукання гетьмана Пилипа Орлика Європою, оскільки гетьманові для організації антимосковської коаліції необхідно було перебувати в епіцентрі тогочасних європейських подій. Свої пригоди й життя у Європі у цей період П. Орлик виклав у своєму щоденнику — «Діяріуші подорожного».

Зі Швеції П. Орлик через Істад і Любек прибув до Німеччини, де оселився у Ганновері. Звідси він написав до королів англійського, польського, до Близької Порти та інших держав листи, пропонуючи їм військовий союз проти Московщини для визволення Гетьманщини-України. Англія, яка раніше була союзницею Москви, тепер ставилась вороже до політичної могутності Росії: розвиток морської справи в ній був дуже небажаний для неї. Від короля Англії Орлик хотів заручитися листом до Оттоманської Порти в справі утворення антимосковської коаліції. У Ганновері український гетьман мав зустрітися з англійським королем Георгом I, але той напередодні залишив місто. Проте вдалося провести переговори з ганноверським міністром графом Бернсдорфом.

Із Ганновера П. Орлик 8 листопада того ж року прибув до Бреславля, звідки намагався налагодити відносини з монархами інших держав, зацікавлених в утворенні антимосковської коаліції. Першим кроком у цьому напрямку було написання та відправлення з Бреславля з Федором Нахімовським листів до кримського хана, до силістрійського сераскира і до запорожців, у яких він інформував про результати своєї праці за кордоном і про стан справи щодо формування нової антимосковської коаліції. Незадовго до цього він одержав від запорожців листа, в якому вони сповіщали його про свою вірність і приязнь до нього, «яко до вождя свого голосами вольними ізбранного». Орлик повідомляв запорожців про причини, через котрі він виїхав із «полуночного краю», — це необхідність увійти безпосередньо в зносини з європейськими монархами для сприяння справі організації військової коаліції проти Москви. «В сих цілях, — писав Орлик, — уже ввійшов у зносини з головнішими європейськими державами, ворожими до Москви, і послав листи до хана кримського і паші силістрійського, а також жду листа від короля англійського до Порти Оттоманської в сій же справі. Всі ці держави, об'єднавшись в міцний союз, мають влітку двинуті на Московщину всі свої сили. Для сього йдуть підготування». В кінці листа Пилип Орлик застерігав запорожців проти московських «прелестей», аби вони не дали себе спіймати на московський гачок і не слухали москалів.

Деякий час Пилип Орлик також перебував у Брауншвайгу (там проходив Європейський конгрес), де мав конфіденційну довірчу розмову зі шведським уповноваженим цього конгресу. Далі попрямував до Шлезька. Переїхавши всю

Німеччину, він дістався на початку 1721 р. через Прагу до Вроцлава, де на нього вже чекала його родина. Під час подорожі гетьман провадив дуже жваву дипломатичну діяльність через своїх уповноважених або листовно.

Тим часом політична ситуація ґрунтовно змінилася. Зрештою, це помітив і сам П. Орлик. Коаліція проти Москви виявилася ненадійною. Антимосковський напрямок Георга I (що був ганноверським курфюрстом і англійським королем) став причиною гострої опозиції до нього англійських міністрів, які не підтримували ганноверські інтереси свого короля і його міністра графа Бернсдорфа. Англійська опозиція була впертою і рішучою, і Георг I змушений був відмовитися від своїх планів. У свою чергу це стало сигналом і для Австрії, і для польського короля Августа II, щоб також змінити свої позиції і, замість політики нагнітання конфлікту з Москвою, почати пошуки шляхів замирення з нею.

Залишившись в ізоляції, Швеція теж мусила шукати порозуміння з московським царем.

У той же час перебування у Вроцлаві, на цісарській території, примушувало П. Орлика шукати ласки і протекції у цісаря Карла VI. Перші два місяці перебування українського гетьмана у Вроцлаві минули для нього ще досить спокійно, але незабаром йому і його родині довелося дуже скрутно. Небезпека загрожувала з російського боку. Імператор Петро I та створені ним спецслужби робили все, щоб упіймати гетьмана-емігранта. Шпигунські тенета були розставлені у Швеції, Німеччині, Відні, російські агенти вже прямували і до Вроцлава. Українському гетьманові готувалася така ж сама доля, як і його родичу Григорію Герцику,

схопленому у Варшаві, чи Андрію Войнаровському, схопленому у Гамбурзі.

Пилипові Орлику вдалося уникнути цієї небезпеки тільки завдяки добрим зв'язкам з деякими важливими людьми у Вроцлаві. Тут він познайомився з бароном Орликом, цісарським шамбеляном, що походив з тої самої польської лінії Орликів, що й сам гетьман. Цей «свояк» (за висловом П. Орлика) узяв родину Орликів під свою опіку, увів її в коло вроцлавської аристократії, познайомив гетьмана з графом Шафгочем, вроцлавським обердиректором, зі своїм швагром бароном Менніхом.

Тим часом російський посол Ягужинський домігся від цісаря наказу про відмову гетьманові в праві притулку й вимоги виїхати з родиною з цісарських володінь. Не допомогли навіть клопотання за П. Орлика чеського канцлера, папського нунція та англійського посла у Відні, польського короля, шведського уряду. У квітні 1721 р. помер головний опікун гетьмана — його далекий родич барон Орлик. Гетьман Пилип Орлик змушений був переїхати до Кракова, залишивши родину у Вроцлаві.

21 квітня 1721 р. П. Орлик приїхав до Кракова і живе тут деякий час: оглядає місто, веде листування, відвідує служби Божі, працює в академічній бібліотеці, знаходить могилу свого предка Станіслава Орлика (до речі, із землі Руської, як написано на надгробку), тужить за померлим сином Яковом (несподівано помер у травні 1721 р., похований в єзуїтському монастирі коло Вроцлава). Нарешті робить у «Діаріуші» такий запис: «1/12 липня в суботу експедиував так довго писані листи до рук його милості пана Шленфліхта, де були до

нього самого, до його милості отця митрополита рязанського і до князя Голштинського, а послав їх на руки дружини моєї». Лист свідчить про пригноблений стан гетьмана-вигнанця, і це фактично єдиний документ, який говорить про його вагання, навіть про бажання відійти від політичної боротьби, бо відчуває себе самотнім та неприкаяним. Так, це лист-сповідь, лист-покаяння, прохання амністії, але пише його чесна людина, яка мусить виправдовуватись за вину, якої не відчуває, через що його лист має логічні невідповідності, а часом звучить ніби писаний езоповою мовою. Оповідає з найменшими подробицями, як задумувалося повстання І. Мазепи; говорить про свої сумніви і страждання, більше того, називає себе «іноземцем», хоч до Києва приїхав ще хлопцем і «з українською землею відчував нерозторжну сув'язь, але на підданство російському цареві не присягав».

Перебування в Польщі не змінило становища гетьмана-вигнанця на краще. Дошкуляла матеріальна скрута та ще більше — небезпека з боку московських платних шпигунів.

Посилювала пригнічений настрій також і політична ситуація. На початку 1721 р. Швеція підписала мир з Москвою після 20 років війни. Польща тепер ставала занадто залежною від Росії, щоби взагалі брати до уваги політичні проекти Пилипа Орлика. Спроби порозумітися з царем через впливового в Петербурзі голштинського герцога і його дипломатів не вдалися. У жовтні 1721 р. шведський дипломат Шленфліхт повідомив безпосередньо самого гетьмана, що «його в мировий проект між Швецією і Росією не включено». Царський уряд урешті готовий був дати гетьману персональну амністію за умови повернення в Україну.

А тим часом самі саксонські міністри короля Августа II, Флемінг і Мантейфель, попереджали П. Орлика, щоб він не затримувався в Кракові, а шукав собі якогось безпечнішого місця. Це означало, що П. Орликові необхідно було терміново залишити Польщу. Іншого способу врятуватися від московських агентів не було. Подальші надії щодо організації антимосковської коаліції з метою звільнення України-Гетьманщини П. Орлик покладає на Туреччину.

Останні місяці 1721-го і перші місяці 1722 р. Пилип Орлик готувався до від'їзду: шукав допомоги польського уряду на подорожні видатки, намагався розвідати ситуацію на південному Сході, для чого вдруге послав свого помічника Ф. Нахимовського з листами до запорожців та до турків, домовлявся про прихисток для родини. Перебування дружини і дітей у Вроцлаві здавалося П. Орликові небезпечним, і він намагався знайти їм притулок у Кракові. Вже у лютому 1722 р. родина облаштувалась у місті: дружина — у францисканському монастирі, діти — у бернардинському.

Подбавши про родину, П. Орлик виїхав із Кракова 17 лютого 1722 р., взявши з собою сина Михайла, секретаря капітана де Клюара і довголітнього слугу Кароля, пустившись у далеку мандрівку на Схід, у турецькі землі.

У березні 1722 р. він перетнув польський кордон і перебував в околицях Хотина.

ПОЛЮВАННЯ НА ГЕТЬМАНА

Петро I, дізнавшись про від'їзд П. Орлика зі Швеції та про його подальші плани в Західній Європі, вжив усіх можливих заходів, щоб не допустити коаліції західноєвропейських держав, і спробував шляхом підкупів і шахрайств спіймати ненависного українського гетьмана-емігранта. У Відні у Петра I була своя людина — амбасадор Ягужинський. Довідавшись про намір П. Орлика відвідати Гамбург, російський цар посилає на його лови молодшого брата амбасадора. Та П. Орлик несподівано змінює маршрут і прямує до Бреславля. Молодший Ягужинський поїхав за ним.

Старший же Ягужинський написав до графа і президента цідарської палати пана Найдгартта (останній теж жив у Відні) листа такого змісту: «Пане! Його Царська Величність, мій пан, одержав зі Швеції відомості, що наступник зрадника і бунтаря Мазепи Орлик виїхав до Гамбурга, а потім заміряє дістатися на схід, щоб викликати там війну проти найяснішого нашого монарха. Я маю честь Вас прохати, щоб Ви були ласкаві зарядити безпроволочно його арештування або принайменше задержали його під якою-небудь притикою на

кілька день і повідомили мені про те спеціальним посланцем. Жду сеї честі, застаюсь відданий Вам Ягужинський».

Однак граф Найдгарт, що виказував барону Орлику, свояку Пилипа Орлика, свою прихильність та дружбу, передав сього листа своєму далекому родичу. Будучи попередженим про небезпеку, котра йому загрожувала, останній вчинив застережливі дії, і з планів царя нічого не вийшло.

«Нема нічого такого злого, — писав з цього приводу в одному зі своїх листів до закордонних товаришів П. Орлик, — щоб воно з часом не повернулось на добре; отже і ті листи амбасадора Ягужинського, котрі ворожили мені так зле, вийшли на ліпше. Бо граф Найдгарт, з любови і ніжної дружби, які він чув до мого свояка барона і шамбеляна Його Цісарської Величносте Орлика, що вмер 15 квітня, подав йому до відомості ці листи і той в той самий день 18 березня, бувши вже на смертнім ложі, запрохав мене до себе, показав згадані листи і порадив, щоб я переїхав в інше більш безпечне місце, аж поки Ягужинський не від'їде до Бреславля.

Для більшої ж убезпеченості барон Орлик написав до канцлера королівства чеського графа Шліка листа, «представляючи, як він сам і його дім заслужилися перед цісарями», і прохав, «щоб цісарь, по своїй ласці і пам'яті на видатну і вірну службу його самого, його батька і брата, не дозволив москалям збезчестити його дім через ув'язнення моєї особи, бо ні я, ні мої предки не знаходяться під цісарським підданством».

Склавши листа до канцлера, барон Орлик дав своєму свояку Пилипу Орлику 20 березня повіз і коней, «щоб від-

везти мене, — каже П. Орлик, — в одно безпечне місце, віддалене на вісім миль від Бреславля». Родина П. Орлика залишилась у Бреславлі.

«По моім від'їзді, — оповідає далі Орлик, — прибув з Гамбурга молодий Ягужинський і зараз по прибуттю, довідавшись, де моє мешканне, удався туди о годині першій по півночі, щоб заарештувати мою родину, але ані підступом, ані обманом не міг нахилити господаря відімкнути браму і повернувся, втративши надію досягти свого. Але, щоб він не довершив-таки свого заміру яким-небудь іншим способом, зараз вдосвіта на другий день небіжчик свояк мій подбав про безпечність моєї родини, при допомозі свекрухи, помістивши жінку в однім монастирі, чотирі доньки в другім, а двох синів (бо третій — найстарший — був при мені) — у єзуїтів, де волею немилосердної долі умер 15 травня наймолодший, що подавав найбільше надій; челядь забрав він до себе».

Не зумівши захопити П. Орлика в його квартирі й довідавшись, що його доньки переховуються в монастирі, Ягужинський спробував проникнути у помешкання старшої доньки українського гетьмана-емігранта. З цією метою, через посередництво третьої особи, спробував розпочати з нею листування: «Але й такий підступ, — пише Орлик, — не допоміг, бо донька, переписавши собі його листи, повернула їх йому назад, відповівши цій особі, що звичаї не дозволяють мужчинам пробувати в дівочім монастирі».

Завершення Північної війни, укладення між Росією та Швецією у 1721 р. Ніштадського миру означало не тільки крах політичних намірів опального гетьмана-емігранта, але

й ставило під загрозу саме його життя, адже ніхто з європейських можновладців не міг гарантувати йому безпеки й у будь-який момент гетьмана могли схопити російські нишпорки.

Таким чином, період еміграції П. Орлика в Європі протягом 1720—1722 рр. відзначений постійними переховуваннями та конспірацією. Тільки заступництво родичів та знайомих, його особиста винахідливість дозволили уникнути йому арешту та заслання до Сибіру. Єдиним виходом самозбереження для гетьмана П. Орлика залишалось просити захисту в турецького уряду у формі «почесного полону».

У ТУРЕЦЬКІЙ СТОРОНИ

На польсько-турецькому кордоні на той час найвищою військовою посадовою особою був хотинський сераскер. Усі подорожуючі перебували під його пильним наглядом. Великою гостинністю хотинський сераскер у ставленні до прибулого П. Орлика не відзначився. Дізнавшись про його приїзд, турецький достойник заявив, що той має повертатися назад. Це дуже збентежило гетьмана, тим більше що він дізнався про арешт та вислання назад до Польщі сераскером секретаря Ф. Нахимовського. І хоча рекомендаційні листи шведського короля до султана та великого візира децю змінили ставлення турецького сановника до гетьмана, все ж його становище у Хотині залишалось непевним. Йому доводилося терпеливо чекати вирішення своєї подальшої долі турецьким урядом.

Урешті-решт із Стамбула прийшов наказ направити гетьмана до міста Сереса в Македонії. Але це було тільки тимчасове рішення. Постійним місцем перебування йому було призначено Салоніки, до якого український гетьман прибув у листопаді 1722 року.

Затримка на кордоні, поведінка хотинського сераскера засвідчили зміни у ставленні турецького уряду до П. Орлика, в якому нині він почав убачати лише емігранта-заручника, зручного для шантажу та спекуляцій під час переговорів, зокрема з Росією. Він міг стати додатковим важелем тиску на супротивника.

У Салоніках Пилипу Орлику доведеться прожити довгих дванадцять років без родини, без зв'язків із Запорозьким Військом. Цей період власного життя він назве «своїм поломом». Саме у цьому грецькому місті П. Орлик переживе ще одну із трагедій свого життя — смерть сина Михайла під час епідемії.

Фінансове та матеріальне становище його було досить скрутним. Турецький уряд сплачував йому мізерну пенсію у 100 дукатів, частину якої він надсилав родині у Польщі, фінансове становище якої було ще гіршим. Так, з отриманого листа у листопаді 1724 р. П. Орлик довідався, що його дружині за численні борги загрожує ув'язнення. Він усіляко намагається їй допомогти.

І незважаючи на це, як зазначає сучасний український історик Т. Чухліб, Пилип Орлик і далі постійно тримав руку на пульсі подій, які відбувалися на Лівобережній Гетьманщині та на Запорозькій Січі. Відомо, що 5 березня 1724 р. грецький купець розповів йому про смерть гетьмана І. Скоропадського та запровадження царським урядом Малоросійської колегії. «Титул гетьмана України буде ліквідовано», — записав П. Орлик з цього приводу у своєму щоденнику. Пізніше православні ченці з Афона повідомили йому про те, що російський цар примусив українських козаків рити канал між Ладогою та

Волгою, посилав козацькі полки воювати далеко на Кавказ з Персією та призначав на полковницькі уряди замість українців росіян, сербів, молдаван. Не міг не розчулитися гетьман від розповіді православного єпископа з Галаца, який, повернувшись з України, оповів гетьману-вигнанцю про те, що він під час своєї поїздки бачив сльози на обличчях багатьох українців на згадку про ім'я П. Орлика. З європейської преси він дізнається, що у 1727 р. лівобережним гетьманом було обрано миргородського полковника 73-річного Данила Апостола, називаючи його у своєму щоденнику «недолугим волохом».

Перебуваючи десятиліттями далеко за межами батьківщини, гетьман-вигнанець у роковини Полтавської катастрофи щорічно поминав у церкві свого патрона — гетьмана І. Мазепу та своїх соратників, що полягли у боротьбі за Гетьманщину.

У Салоніках український гетьман був помітною фігурою, з якою раді були поспілкуватися тодішні дипломати, урядовці, представники вищого духовенства. Час від часу П. Орлик мав зустрічі з турецькими урядовцями — муфтієм і кадї. Тутешні англійський та французький консули також були його добрими знайомими. Взагалі місцеві греки, що були православного віросповідання, також виявляли неабиякий інтерес до особи гетьмана-емігранта, неодноразово запрошуючи його до себе в гості або відвідуючи його самого. Особливо широкими були зв'язки гетьмана з грецьким православним духовенством — від митрополита до приходського священика.

Будучи глибоко віруючою людиною, він справно ходив у неділю і свята до церкви, відвідував не раз і католицькі богослужіння.

Дуже цікавили його богословські проблеми тодішнього часу. Як видно з його «Діяріуша», він залюбки дискутував на теми теоретично-богословські і з православними, і з католицькими священиками.

Життя гетьмана-вигнанця не обмежувалось лише спілкуванням. Він веде активне листування: із Запорозькою Січчю, з великим візирем, кримським ханом, молдавським господарем, із представниками шведського уряду, з англійськими послами в Стамбулі (Станіяном) і Відні (Сафорином).

Протягом 1722—1725 рр. гетьманське широке листування з європейськими можновладцями та намагання поставити українську проблему в європейському масштабі не давали йому жодного результату.

Проте у 1725 р. відбуваються дві події, які, здавалося, змінять долю гетьмана на краще. На початку року раптово помирає його непримиренний ворог — російський імператор Петро I, а влітку французький король Людовік XV одружується з дочкою Станіслава Лещинського Марією і знову отримує реальний шанс претендувати на польський престол. У зв'язку з цим у Європі створюються дві коаліції — ганноверська (Англія, Франція, Голландія, Данія та інші, які підтримували претензії С. Лещинського) і віденська (Австрія, Іспанія і Росія, які захищали королівський трон Августа II).

Пилип Орлик, швидко зорієнтувавшись у цій ситуації, розпочинає активне листування зі С. Лещинським і представниками ганноверської коаліції. Здавалося, ще трохи і розпочнеться війна, а з нею відродяться надії гетьмана-емігранта на визволення Гетьманщини-України. Проте керівник

французького уряду кардинал Флері, що виступив миротворцем, скликав улітку 1728 р. в Суасоні європейський конгрес. Український історик діаспори Б. Крупницький зазначає, що П. Орлику було обіцяно допомогу з боку Англії, Франції і Швеції. Хоча на засіданнях конгресу українське питання не дебатовалося, але кулуарні розмови на українські теми велися. Результатом цих переговорів стало те, що кардинал Флері, англійський, голландський та іспанський учасники конгресу намагалися переконати російського уповноваженого графа О. Головкина у необхідності вирішення справи українського гетьмана. У грудні 1728 р. росіянин рішуче заявив, що уряд не може допустити дискусії на конгресі «українського питання». Пояснював це він тим, що прихильність його монарха до козацької нації і без того зрозуміла, бо їй знову було дозволено, всупереч постанові покійного царя, обирати нового гетьмана, а П. Орлик є бунтівником і спілником Мазепи, хоча і йому можна було б оголосити амністію, якщо він відмовиться від своїх антиросійських намірів та дій. Так було покладено край в «українському питанні».

Отже, спроби П. Орлика домогтися від Росії визнання своїх гетьманських прав щодо Лівобережної України та визнання Польщею автономних прав Правобережжя і відродження козацтва під його зверхністю залишилися лише мрії, задумами нереалізованих планів.

Нині гетьману Пилипу Орлику в європейській геополітиці вже не було місця.

НОВІ НАДІЇ ТА НОВІ РОЗЧАРУВАННЯ

З 1729 р. Пилип Орлик знову звертає свої сподівання у вирішенні «української справи» на Францію, Станіслава Лещинського, Туреччину, Крим, Швецію. Найбільше він покладається на Францію, прагнучи повною мірою використати її великий вплив на Туреччину.

З цього ж року поряд із батьком за справу його життя береться і син Орлика Григорій. Після років навчання й військової служби він включається в політичну й дипломатичну працю свого батька, спрямовану на мобілізацію міжнародних сил по створенню антимосковської коаліції. З великою енергією й ентузіазмом молодий Г. Орлик діє дипломатичним посередником в українських справах. Весною 1730 р. Григорій Орлик відвідав батька в Салоніках і запевнив, що він робить все можливе, щоб схилити французький уряд на його бік.

Тим часом політична ситуація в Європі знову загострюється. У лютому 1733 р. помирає польський король Август II. У Варшаві майже одногосно новим володарем обрано С. Лещинського. У свою чергу Росія й Австрія висунули іншу кандидатуру — сина покійного короля Фрідріха — Авгус-

та III. Для підтримки свого ставленика Російська імперія посилає до Польщі 40-тисячну «миротворчу армію». Завдяки багнетам цих «миротворців» купка стероризованих поляків на новому сеймі вибрала Фрідріха-Августа III своїм королем, а С. Лещинський мусив утікати до Іданська.

Політичні сили, що підтримували С. Лещинського, шукали собі підтримку у Франції. Французький король став підтримувати свого тестя зброєю. Це спровокувало загострення відносин між Францією та Росією. Так розпочалася європейська війна за «польську спадщину», яка тривала упродовж 1733—1735 рр. Європа розкололась на два ворожі табори: в одному була Франція з Іспанією та Сардинією, до яких готові були приєднатись Швеція і Туреччина, а в другому — Росія, Німеччина, Данія, Голландія, Англія.

Польща була поділена на прихильників обох таборів.

Формування союзницьких коаліцій відбувалося за таким сценарієм. Франція разом з Іспанією та Сардинією (іспанський король був дядьком французького короля, а король Сардинії — його братом) підтримали короля С. Лещинського та оголосили війну Австрії, яка підтримувала короля Фрідріха-Августа III. Франція домагалася від Туреччини оголошення війни Росії й водночас підтримувала українського гетьмана, вимагаючи від турецького уряду дозволу на те, щоб Орлик нарешті покинув Туреччину й відбув до Запорозького Війська. Але Туреччина не поспішала з оголошенням війни, а отже, і з вирішенням питання про долю Пилипа Орлика.

Щоб прискорити вступ у війну Туреччини, французький уряд відсилає до Стамбула зі спеціальною місією Григора Орлика, який відвідує турецькі володіння тричі: влітку, восени

та взимку 1734 р. У ході цих дипломатичних місій він відвідує Крим, де проводить переговори з ханським урядом. Переговори завершуються запевненням хана про його готовність розпочати військові дії відразу ж після отримання відповідного указу султана.

Пилип Орлик також не стоїть осторонь. Наприкінці лютого 1733 р., діставши дозвіл султана, залишає Салоніки і прямує до столиці буджацької орди та літньої резиденції буджацького хана — Каушани — для ведення переговорів про можливість його приєднання до коаліції.

Гетьман-вигнанець мав намір сформувати власну армію та очолити похід. Такі свої сподівання він пов'язував із залученням до війни запорожців, котрі перебували на території Кримського ханства. 23 квітня 1734 р. Пилип Орлик звертається до козаків з великим листом. У листі, зокрема, говорилося, що настав, нарешті, давно бажаний час визволення України і всього українського народу з-під московського ярма. Гетьман-емігрант зазначав, що нині «найсприятливіший момент використати міжнародну обстановку, щоб за допомогою третіх держав та власних зусиль визволити Україну».

Далі П. Орлик повідомляв запорожців, що в Польщі і в Литві вже всі воеводства, землі й повіти повстали на допомогу С. Лещинському. Вже і Швеція зі свого боку готується до війни проти Москви, вступивши в союз з французьким і польським королями. Оттоманська ж Порта держить напоготові своє велике військо, а хан кримський вирушив зі своїми ордами до польських меж.

Навівши аргументи на користь того, що військова і стратегічна перевага на боці антиросійських сил, сил, які допоможуть

визволити Україну, гетьман закликав запорожців приєднатися до цієї коаліції та звільнити Україну від московської влади. Гетьман нагадав запорожцям про присягу, яку вони давали, приєднуючись до гетьмана І. Мазепи та Карла XII, щоб разом домогтися незалежності України. «Присягу, складену перед Богом на чесному Євангелії, зобов'язалися й одностайно та воднодуш пообіцяли не тільки свого життя, а й останньої краплі крові не шкодувати задля визволення Вітчизни від московської тяжкої тиранської підлеглисті, а ще не вірити жодним обіцянкам Москви й не переходити на той бік, доки не закінчиться війна з нею, доки наша Вітчизна з усім військом і посполитим людом не здобуде своїх колишніх прав і вольностей і не звільниться з-під нестерпного московського ярма».

Застерігаючи запорожців від повернення під владу Росії, гетьман посилався на гіркий історичний досвід, коли царизм знехтував договором із Богданом Хмельницьким від 1654 р., а після поразки Івана Мазепи знищував автономію України, перетворюючи її на безправну провінцію Російської імперії. Автор згадує й про розквартирування царських військ в Україні, запровадження Малоросійської колегії в 1722 р., про загибель десятків тисяч козаків у війні Росії з Персією, а також на будівництві фортець на Каспійському морі, Ладозькому каналі та під час будівництва Петербурга в 1721—1725 рр., про розправу Петра I з наказним гетьманом Павлом Полуботком і старшиною в 1724 р. тільки за те, що вони зважилися відстоювати права Гетьманщини.

«Люди не послухалися доброзичливих і правдивих пересторог славної пам'яті небіжчика гетьмана Мазепи, довірившись неприязним і підступним московським запевненням, які

в грамотах підписані та стверджені власною царською рукою й скрізь на Україні, в усіх містах і церквах, прилюдно читані, й Військо Запорозьке городове й низове, беручи самого Бога у свідки, було певне, як і весь народ, що права й вольності військові ніколи й ні в чому на віки вічні не порушуватимуться з московського боку, а всі військові й посполиті люди житимуть за таких же вольностей, у яких перебували з часів славної пам'яті небіжчика гетьмана Богдана Хмельницького. Як між тим Москва дотримала своїх присяжних обітниць, гаразд знати не лише вашим милостям добрим молодцям Війська Запорозького, а й цілому світові. Спершу Москва справді догоджала нашому українському народові, обдарувала копійками всю старшину та значне військове городове товариство, вбирала їх соболями, роздавала їм маєтки, доки не здобула перемогу над шведами під Полтавою, а тоді свої війська на Україні поселила всюди, в містах і селах, розмістила на квартирах так, що жодне житло — ані генеральної особи, ані полковника, ані попа, ані козака — не були вільні від тих московських постоїв.

Та невдовзі, як тільки Москва закінчила війну зі шведами та підписала з ними перемир'я, відразу ж свої присяжні обітниці, стверджені царськими грамотами, скасувала; всі вольності поламала, суди й свої кримінальні закони на Україні запровадила й установила, а наші військові знищила. Гетьманський уряд заборонила й скасувала, якусь свою Колегію з дванадцяти своїх осіб, а радше з дванадцяти скрутних мучителів, склала, в Глухові затвердила; вони ж із наших людей, мов із худоби, шкуру здирали, не дозволяли їм між собою розмовляти, мучили по-тиранськи, били батогами, розпинали на дибі, ламали ребра, смалили, мов поросят, зв'язавши, на вогні об-

ливали киплячою смолою, вішали, стинали, четвертували та інші нечувані в світі муки нашому народові завдавали.

Нарешті, Москва, жадаючи не тільки знесилити Військо Запорозьке городове, а й винищити його, винайшла спосіб, як-то: копання якогось там у своїй далекій стороні каналу та спорудження фортець у Персії, й на ті такі віддалені місця по кілька десятків тисяч козаків указами заганяли; одних там тяжкими й невідомими роботами мордували, других морили голодом, а інших труїли гнилим, струхлявілим борошном, перемішаним із вапном і ящірками.

А коли генеральні особи, полковники й уся старшина з усім Військом Запорозьким городовим та зо всім народом нагадали про себе, звернулися з листом, покірливо й слізно, до царської величності через своїх послів із приводу збереження своїх прав і вольностей та про дотримання царських запевнень і обіцянок, затверджених грамотами, тоді їх усіх, забравши й до Петербурга під вартою відвівши, — одних замучено, других засуджено на вигнання, а третіх посаджено в тяжке ув'язнення».

Закінчується лист Пилипа Орлика застереженням, що коли ми «утратимо і сей час до висвободження милої нашої отчизни, то ніколи вже такого не знайдемо і не дочекаємось в потонні часи».

Отримавши гетьманського листа 6 травня 1734 р., запорожці відразу ж надіслали відповідь: «З вашого гетьманського листа, прочитаного прилюдно на загальній нашій військовій раді, всі положення доволі зрозуміли». Розповідаючи у своєму листі, як тяжко їм жилося під протекторатом кримського хана, запорожці стверджували, що змушені були від нього відмовитися. «Відповідаючи листовно Вашій вельможності на ті

пункти, повідомляємо, що ми вимушені були відійти від ханської величності через те, що мали превелику кривду від татар за втечу кримських і ногайських невільників, а ще більше за коней, худобу й овець, які невідомо де гинули, й нам не стало снаги платити дармовщину за них на вимогу їхнього татарського суду. По-друге, ногайці, захопивши землі вище Великого Лиману до самісіньких порогів, забрали весь Дніпро й степ, що мало чого нам, Війську, дісталось. По-третє, як сама вельможність ваша чули, що за хана Менгли-Ґірея півтори тисячі наших козаків у Білгородщині на каторги продали, яких Менгли-Ґірей, калга солтан, не з їхньої волі, а силоміць, збираючи Білгородську орду на Крим, із берегів Бугу до себе закликав, і тоді їх татари не щадили. Окрім наших козаків, що їх попродали очаківські паші під Азовом біля Кальміуса-річки, кілька десятків із тих, які полювали на звіра, в неволю позабирали. Далі скажемо, що й із ляхами його милість хан у бійку нас кинув. А наших козаків, які в Брацлаві й по інших містечках лядсько-українських ходили торгувати рибою, безневинно ляхи полонили, повішали та їхнім добром заволоділи. А нам, Війську, з того жодного зиску не дісталось.

А нарешті, найгірше, запам'ятайте собі те, що якби ми пішли за ним, ханом, і за Вами, гетьманом, проти війська її імператорської величності, то, оскільки орда не звикла здобувати міста, то набрали б наших християнських людей, як минулих років під Білою Церквою та під слободами й, відступивши до Криму, запровадили б їх у вічну неволю; певне, вже тоді б подвійний би був осуд від Господа за християнський плач і пролиття безневинної крові, й мали б ми вічне прокляття. Адже хоча кримський хан і Україну зміг би обстояти, чого не доведи,

Боже, то не сподіваємося, щоб під ваш регімент її віддав. То він знову знайде кому вручити, як і раніше віддав ляхам на поталу нашу віру та навернув святі церкви до унії».

Запорожці вважали неможливим для себе залишатися під ханським протекторатом. Серед старшини та запорожців переважали ті, хто не бачив іншого виходу, як повернутися в рідні місця і прийняти царську владу. «І в тому не сумніваємося, що воля її імператорської величності може нас, Військо, карати чи дарувати нам життя. То де вчинився гріх, хай там буде й покута. Одначе вона, милостива імператриця, бачачи нашу вірну службу у війську, що ми обіцяли її виказувати, сподіваємося, не віддасть нас, Військо, на поталу й за наші заслуги утримуватиме своєю імператорською ласкою».

Не без сарказму у властивій їм манері запорожці радять П. Орлику зробити те ж саме. «Раяли б ми, Військо, й Вашій Вельможності, перед походом хана, щоб десь поблизу від нас перебували з нами, Військом, разом її імператорській величності били чолом і про милість таку, як і ми, прохали, то й вашу особу, гадаємо, зволила б вітати й передати вам давні угіддя й маєтності».

Закінчили свій лист запорожці ввічливо, але в офіційній тональності, без тих емоцій, які виявлялися дуже сильно в Орликовому листі. «Так ми відповідаємо й, віддаючи наш військовий поклін вашій вельможності, назавше залишаємося.

Вельможності вашій всього добра зичимо й до послуг готові її імператорської величності Війська Запорозького низового отаман кошовий Іван Малишевич з усім товариством».

Це був остаточний і відвертий розрив. Улітку 1734 р. запорозькі козаки покинули свою Олешківську Січ, розташо-

вану у володіннях хана, й перейшли під владу Росії, заснувавши так звану Нову Січ на річці Підпільній.

Втрага гетьманом підтримки з боку запорожців негативно вплинула на його імідж, спричинивши охолодження у ставленні до нього з боку правлячих кіл Франції, Туреччини, Кримського ханства.

Попри відмову запорожців, П. Орлику вдалося зібрати близько двох тисяч козацького війська. Майже половину його складали учасники гайдамацького повстання на Правобережній Україні, очоленого полковником Савою Чалим, що прибули до Бендер, тодішньої резиденції П. Орлика.

Однак і це нечисленне військо, як і раніше, не мало достатніх матеріальних засобів. У Туреччині постійно змінювалися уряди, й нікому було подбати про українського гетьмана та його військо. Тільки Франція надала невелику фінансову допомогу. Брак коштів змусив гетьмана розпустити зібране військо. Запорозька піхота пішла на Січ, під владу московського царя, а Сава Чалий зі своєю кіннотою подався на польську службу.

Таким чином, нові сподівання гетьмана Пилипа Орлика використати міжнародний конфлікт у справі визволення України знову не справилися. Запорожці не виступили йому на поміч, не спалахнуло і такої європейської війни, яка б дозволила реалізувати проекти П. Орлика.

Король Станіслав Лещинський так і не зміг утвердитися на польському престолі, а Швеція так і не розпочала війни з Росією.

Свої надії гетьман-емігрант знову міг пов'язувати лише з Туреччиною, але її ставлення до П. Орлика було досить непевним.

У БОРОТЬБИ ДО ОСТАННЬОГО

Попри невдачі у втіленні своїх надій і задумів, Пилип Орлик не впадав у відчай, продовжуючи активно працювати у справі формування можливої антимосковської коаліції.

Новий шанс втілити плани для гетьмана-вигнанця настав у 1735 р., коли спалахнула чергова російсько-турецька війна. У цю війну було втягнуто і союзницю Росії — Австрійську монархію.

Турецький уряд доручив гетьманові Пилипу Орлику бути радником экс-князя Трансільванії Франца Ракочі й наказав йому їхати з Бендер до Відина, щоб зустрітися там із ним. У Відині, виконуючи свої обов'язки, він нетерпеливо чекав на приїзд великого візира. І коли той з'явився влітку 1738 р., гетьмана Орлика було прийнято з належними почестями. Він мав з візирем довгу конфіденційну розмову, під час якої заявив, що йому як керівникові козацької нації не личить бути радником князя і що спільні інтереси його і Туреччини вимагають його присутності на кордонах України. Візир погодився з цими доводами.

Активна політична діяльність Пилипа Орлика непокоїла російський уряд. Крім того, у Санкт-Петербурзі стало відомо, що опальний гетьман знову намагається створити східноєвропейську коаліцію, консолідувавши для цього антиросійські сили Польщі, Швеції й України. Намагаючись нейтралізувати українського гетьмана, якщо не батою, то медяником, у 1738 р. російський уряд спробував піти на переговори з П. Орликом. Як свідчить відомий вітчизняний історик В. Ульяновський, у травні того ж року імператриця Анна Іоаннівна підписала документи на його помилування, проте еміграційний зверхник відмовився їх прийняти.

На початку 1739 р. гетьман переїжджає у Ясси, звідки разом із сином Григором прагне довести Туреччині, що не слід воювати на два фронти. На противагу Вільневу та Боневалю — французьким представникам у турецькій столиці, які наполягали на активних діях проти Австрії й пасивній обороні на Сході, Орлики радили замиритися з Австрією й зосередити всі свої військові сили проти Російської імперії, консолідувавши антимосковські сили Польщі, Швеції й України.

Український гетьман зумів переконати турецький уряд, щоб його залучили до праці як експерта в російських, польських і шведських справах. Переїхавши до Ясс, Пилип Орлик у згоді з визирем активізує зносини з опозиційними поляками й робить спробу наново порозумітися з запорозькими козаками. Для цього він їде до кримського хана та спонукає його ввійти у зносини із Запорожжям і сам пише листа до запорожців, в якому зазначає, що «дав клятву покласти всі сили, аби визволити Україну від мучительного і більш аніж плінного московського підданства».

«Я, — писав Пилип Орлик, — твердо додержуюсь сеї клятви і всіма силами стараюсь про се перед Блискучою Портою і перед паном ханом, приймаючи на увагу ту умову, що весь український край і все Запоріжське городове Військо прийшли від Москви в остаточне розорення, і, не будучи в силах переносити далі нечуваних неправд, покладають надію визволення тільки на Божу допомогу і мої заходи».

Далі П. Орлик дорікає запорожцям, що вони відступили від нього, обраного вільними голосами гетьмана, і віддалися під протекцію Москви. Він порівнював Москву зі змією, яку запорожці «на своїх грудях пригріли і тим сам отчизну свою і себе згубили». Дорікав запорожцям і тим, що вони не жаліють нещасної своєї матері України і не зважають на ридання матерів, батьків, сестер і братів своїх, повідомляє, що на немирівському конгресі, куди з'їхались уповноважені воюючих держав радитись про мир, московські послы називали запорожців шахраями і злодіями, котрі, не служачи вірно ні Москві, ні татарам, ні Польщі, живуть тільки з розбоїв.

Пилип Орлик запевняв запорожців, що в московського уряду є намір заарештувати кошового отамана і всю старшину запорозьку, а саму Січ знищити...

Проте, як свідчать дослідники, запорожці навіть не читали цього листа, а переслали його російському маршалу Мініху. Той, у свою чергу, навесні 1739 р. повідомив про це імператрицю, при цьому запевнивши, що П. Орлику важко буде здійснити свої задуми, бо запорожці отримали хлібну і грошову платню, а татари нині голодують.

1 вересня 1739 р. російське військо здобуває Ясси, і гетьман змушений переїхати до Бухареста. Коли Франція почала

вже радити туркам укласти мир, Орлики (батько і син) настоювали на продовженні війни: «Переможена на австрійському фронті Порта може спокійно уступити дещо зі своїх претензій цісареві і сконцентрувати свої сили проти Росії, подаючи руку всім народам, яким загрожує Москва, а в першу чергу Швеції».

У той час коли батько Орлик провадив цю політичну лінію в Царгороді, син його старався схилити до продовження війни Францію і Швецію. У січні 1739 р. він писав до шведського державного діяча Ілленборґа і радив шведам, «з огляду на кризу, яку переживає Росія, повернути собі раніше втрачені шведські провінції». Реалізацію цих планів він вбачав у відновленні союзу з Туреччиною та організації цієї зими наступу проти Росії. При цьому підкреслювалося, «що не слід забувати й про Україну, де Пилип Орлик, як законний шеф нації, може викликати революцію».

Проте турецький уряд не дослухався таких порад, уклавши у вересні 1739 р. мир з Росією. Надії П. Орлика на можливе звільнення України знову було поховано.

У відповідь на активність гетьмана-вигнанця російський уряд став вимагати від турецького вислання Пилипа Орлика подалі від українських кордонів, щоб не «вводив би в блуд козаків». Гетьман не міг задовольнитися таким станом речей. У листі до французького посла Кастеляна, написаного влітку 1740 р., він наголошував: «Нещастя мої і страждання ще не закінчені на цьому світі. Коли Порті завгодно доставити радість і приємність москалям і загнати мене далеко від моєї родини і тим самим всіх нас занурити в безодню горя і нещастя — нехай, не в силах я цьому перешкодити... Я вождь

вільної нації, що уложила угоду з султаном, не маю притулку в його володіннях. На це Божа воля. Але я ніколи не помирюся з таким порушенням права».

У 1741 р. Швеція оголосила війну Росії. Туреччина ухилилася від участі в ній. Війна закінчилася для Швеції поразкою.

Під час цієї недовготривалої російсько-шведської війни Пилип Орлик та його син Григор з новою активністю взялися до справи: вони зверталися з меморіалами до шведів, агітували у Польщі, підбурювали Францію, виношували проекти нової коаліції у складі Швеції, Туреччини, Кримського ханства, Польщі, Пруссії. Центральним пунктом цієї діяльності була, звичайно, українська справа. Проте й цього разу вони стукали в зачинені двері. Час для активної міжнародної української акції в європейському політичному світі минув. Щоб залучити на свій бік козаків, П. Орлик надсилає свого останнього листа до них — на Нову Січ. І хоча лист не зберігся, але його заклик до союзу зі Швецією відомий.

І цього разу проекти П. Орлика залишились нереалізованими. Війна швидко завершилася підписанням дуже не вигідного для Швеції миру в Адо. Український гетьман розумів, що це був останній шанс справи його життя. У листі до французького кардинала Флері від 30 серпня 1741 р. він писав: «Неоспоримі права Козацької нації на Україну, узурповані московським пануванням, ярмо, яке на неї положили, що стає з кожним днем більше і більше нестерпним, — усе це примушує мене виконати свій обов'язок і мої вірні зобов'язання, які я прийняв на себе під час обрання у гетьмани.

Ніколи я не перестану шукати всіх легальних засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну».

Завершення російсько-шведської війни не могло не позначитись і на становищі гетьмана-емігранта. Турецький уряд, прагнучи уникнути конфліктів із Росією, примушував П. Орлика переїхати з Бухареста до Адріанополя. Він відмовився це зробити, тоді турки перестали видавати йому гроші на утримання. Гетьман мав намір переїхати до Ясс (тогочасної столиці Молдови, тим паче що саме тоді Порта призначила на посаду молдавського господаря його приятеля Маврокордата), куди він планував привезти після двадцятилітньої розлуки свою родину (дружину та одну доньку, які на той час проживали у Станіславові й дуже бідували). Становище гетьмана ставало вкрай скрутним: він уже два місяці не отримував своєї дотації, наробив боргів і не знав, як їх позбутися, його оточення, купка старшин і слуг, не бажали їхати за ним до Андріанополя, знаючи фінансову неспроможність Орлика та побоюючись нездорового адріанопольського клімату. На щастя, на допомогу прийшли іноземні дипломати: шведські резиденти в Царгороді, молодий Гепкен і Карлсон, та новий французький посол де Кастелян, яким вдалося вмовити турецького султана дозволити старому гетьманові переїхати до Ясс.

Однак час перебування у Яссах для гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика виявився недовготривалим.

24 травня 1742 р., на самоті, без надії побачитися й пожити зі своїми рідними, він помер.

Молдавський господар Маврокордата, що високо шанував гетьмана, улаштував гідний його гетьманського звання

похорон. Григір був тоді у діючій армії, коли дістав «страшну й сумну новину» про смерть батька. «Ви не можете уявити собі, — писав Григір новому французькому міністрові закордонних справ Амельо, — мого горя; батько був для мене всім: другом, дорадником і вождем. Він був живим доказом, що людина, вихована в принципах, може донести раз з'ясовані ідеали до кінця свого життя». До Людовіка XV Григір писав: «...Завзяття, з яким мій батько до кінця своїх днів переносив найбільш жорстокі нещастя, найбільші розчарування і прихми невблаганної долі, попадаючи в них унаслідок своєї вірності спільним інтересам, — здобуло йому пошану не тільки в державах, зацікавлених його планами й законними заходами, але навіть і в тих державах, проти яких він працював для піддержки інтересів своєї батьківщини й нації».

Кращої епітафії не можна було зложити на могилу Пилипа Орлика.

СЛАВА БАТЬКІВ У СЛАВІ ЇХНІХ ДІТЕЙ

Ганна Орлик (Герцик) стала вірним другом та супутницею гетьмана, поклала своє особисте щастя на вівтар боротьби її чоловіка за визволення Гетьманщини. Вона не тільки була вірною дружиною, але й активною помічницею спочатку у всіх справах Пилипові Орлику, а потім їхньому синові — Григору. Після Полтавської битви Ганна вирушила у вигнання з багатьма іншими мазепинцями услід за своїм чоловіком. У листопаді 1708 р. джерела ясно засвідчують провідну роль Ганни в емігрантському середовищі. Разом з чоловіком та дітьми вона терпіла нужду й гіркоту відступу. Як пізніше писав П. Орлик, «жона моя в єдній токмо сукні з дітьми переправилася» через Дніпро влітку 1709 року.

Ганна Орлик народила восьмеро дітей — дочок Настю, Варвару, Марту, Марину, Катерину, синів Григора, Якова та Михайла.

Незважаючи на скруту, майже двадцятирічну розлуку з чоловіком, вона не тільки виховувала дітей, а й активно долучалася до справ свого сина, здійснюючи у 1740-х рр. зв'язок

між Григором та сподвижниками Пилипа Орлика — Ф. Мировичем і Ф. Нахимовським.

Пилип Орлик був турботливим батьком. Аби хоч якось забезпечити майбутнє своїх дітей, він намагався знайти для них вельможних покровителів. Так, хрещеним батьком Якова був шведський король Карл XII, а доньки Марти — польський король Станіслав Лещинський. Саме вони допомагали Орликовим дітям влаштуватись у житті: навчатись, поступати на службу, фінансово підтримували при одруженні.

Справжнім помічником батька став син Григор Орлик, якому згодом також допомагали онуки Пилипа Орлика, сини його доньки Насті — Карл і Пилип Штайнфліхти, що служили під його командою, часто виконуючи завдання, пов'язані з «українською справою».

Григор Орлик народився 5 листопада 1702 р. у столичному місті Гетьманщини — Батурині. Хрещеним батьком новонародженого став гетьман «обох сторін Дніпра» Іван Мазепа, а хрещеною матір'ю — дружина впливового генерального старшини Василя Кочубея — Віра. Після хрестин життя малого Григора було схоже на дитинство дітей української шляхти. У жовтні 1708 р. подружжю Орликів довелося залишити Батурин. Переправившись через Десну, вони пристали до гетьмана Мазепа, який рухався з військами до шведського короля Карла XII. Наступного 1709 року, після поразки шведів під Полтавою, під час важкого відступу до молдавських земель, Григор їхав з матір'ю в обозі. Потім було життя в еміграції, сповнене тривоги і поневірянь, пов'язаних з переховуваннями від російських агентів.

Про мужність, рішучість малого Григора свідчить такий факт. 12 лютого 1713 р. у Варниці татарська кіннота оточила будинок, у якому жив із родиною гетьман П. Орлик. Йому запропонували скласти зброю й вирушити під арештом до Бендер разом із сім'єю. Григору Орлику тоді виповнилося лише 11 років, але він, вихопивши свою дитячу шаблю з піхов, кинувся вперед і закryw собою матір та сестер. Татари схопили хлопчика, що шалено відбивався, і прив'язали до спини коня. Син хана Каплан-Гірей і польський сенатор Сапега втрутилися, врятувавши життя гетьманичу. Так закінчилося дитинство Мазепинського хрещеника.

І вже тринадцятирічний білявий, блакитноокий, стрункий Григір після прийому з батьком у шведського короля Карла XII був зарахований до королівської гвардії. Невдовзі королівська гвардія брала участь в обороні фортеці Штральзунд, і там молодший Г. Орлик уперше «понюхав пороху». Проте батьківські нестатки не дозволили сину гетьмана продовжувати військову службу. У травні 1716-го Григір, залишивши гвардію, все-таки вступає до Лунденського університету, на кафедру професора Регеліуса. Це був досить престижний навчальний заклад, у якому навчалися діти з найвельможніших родин Шведського королівства, і Григір здружився з багатьма з них, а особливо з сином канцлера Міллерна. Разом із Густавом Міллерном юний Орлик вивчав латинь, яка в той час була мовою міжнародного спілкування вінценосних осіб та дипломатів. Крім латині, Григір вивчав філософію, військову справу, фехтування, музику, живопис, але головне — багато читав. Цицерон, Юлій Цезар, Плутарх були його улюбленими авторами.

12 грудня 1717 р., коли Г. Орлику пішов шістнадцятий рік, канцлер Міллерн представив його королю. Знаючи про скрутне матеріальне становище родини, Григій чудовою латиною повів із Карлом XII розмову про те, коли ж український гетьман одержить обіцяні заборговані гроші. Але, як писав Міллерн, зробив це він настільки делікатно, що король виділив сім'ї Орлика спеціальний пенсіон, а Григора взяв на державну службу з пристойною оплатою.

У серпні 1720 р. Григій іде з державної служби, а 10 жовтня того ж року з батьком вирушає до Європи. З цього часу і протягом усього життя Григій підтримує фінансово матір, пересилаючи їй належну йому платню за службу королю. Нині життя Григора Орлика стає нерозривним з життям і справами батька, гетьмана Пилипа Орлика, і присвячене Україні.

У травні 1721 р. Григора Орлика зарахували лейтенантом до кінного полку саксонської гвардії під прізвиськом де Лазіскі. Але посол Петра I князь Долгорукий не давав можливості Григору утвердитись, надавши графу Флемінгу документи, з яких випливало, що у військах Саксонії служить син державного російського злочинця. Тоді граф Флемінг таємно викликав Григора до себе, виправив йому документи, й Г. Орлик залишив Дрезден.

Молодий Г. Орлик вирушив до Бреслау (Австрія), але довідавшись про можливість свого арешту, з допомогою австрійських Орликів залишив місто. У 24-річному віці він став ад'ютантом коронного гетьмана в Польщі. На той час Петро I помер, загроза арешту минула. Григій стає єдиною опорою для родини, фінансово утримуючи її, бо батько, пе-

ребуваючи практично в полоні у Салоніках під наглядом агентів султана, не мав такої можливості.

У цей час помер польський коронний гетьман, його спадкоємцем мав стати Понятовський, що був прихильником Франції та прибічником короля Станіслава Лещинського. Так, Григій Орлик потрапляє у сферу інтересів розвідки французького короля Людовіка XV, одруженого з донькою С. Лещинського. Він мав намір повернути тестю польський престол. Г. Орлик і гадки не мав, що вже задіяний у планах Станіслава Лещинського, коли новий коронний гетьман Понятовський навесні 1729 р. випроваджував його з рекомендаційним листом до французького посла з Кракова до Варшави.

28 жовтня 1729 р. у салоні французького посла Антуана-Фелікса маркіза де Монті відбулися «оглядини» Г. Орлика у присутності брата коронного гетьмана Теодора Понятовського та київського воєводи князя Йосипа Потоцького. Обговорювалося питання про можливість повернення короля Станіслава Лещинського, бо тяжко хворий король Август Саксонський відраховував уже останні миті свого земного життя. Вирішили: щойно польський король відійде у вічність, як Григій Орлик буде супроводжувати з Фонтенбло Станіслава Лещинського з двома мільйонами золотих для підкупу шляхти на виборах нового короля Речі Посполитої. Григору підготували документи на ім'я Густава Бартеля, капітана гвардії шведського короля, і 9 листопада 1729 р. він із листом посла де Монті залишив Варшаву й відбув до Парижа.

Так, у мундирі шведського офіцера, під чужим ім'ям, Григій Орлик розпочинає кар'єру розвідника міжнародного класу.

27 листопада 1729 р. Григор під ім'ям капітана шведської гвардії Бартеля в'їхав у Париж і 3 грудня того ж року з'явився в Шамбері із першим візитом до экс-короля Польщі Станіслава Лещинського. Там він пред'явив відповідні рекомендації й зазначив, що його участь у кампанії залежить від згоди С. Лещинського відновити на гетьманстві в Україні його батька Пилипа Орлика. Отримавши позитивну відповідь, Григор залишив экс-короля. З наступним візитом він з'явився 11 грудня 1729 р.: о четвертій годині пополудні його прийняв міністр закордонних справ маркіз Шовелен. Візит тривав три години й закінчився для Григора успішно, бо міністр погодився з можливістю створення коаліції Швеції, Речі Посполитої й Оттоманської Порти, за підтримки Франції, — проти Росії та реалізації плану відокремлення від неї України як незалежної та суверенної держави. Так, уже будучи французьким розвідником, Григор допомагав батькові реалізувати його політичні плани щодо України.

У Парижі Григор Орлик також відвідав відомого філософа Вольтера, адже той виявляв неабиякий інтерес до долі України, її гетьмана І. Мазепи. Саме у той час він пише свою працю — «Історію життя Карла XII». Г. Орлик вирішив використати перо великого письменника для пропаганди «українського питання». А тим часом міністр закордонних справ Шовелен уже підготував йому документи для першої поїздки до Константинополя, щоб схилити Оттоманську Порту організувати «санітарний кордон» проти Російської імперії.

8 березня 1730 р. Григор Орлик одержав документи на ім'я капітана швейцарської гвардії пана Хага для виконання

нової місії. Хаг виїхав у Марсель. 12 березня 1730 р. він сів на корабель, а 15 травня — був уже в Салоніках, де практично на правах почесного засланця султана жив його батько. Григір мав можливість кілька разів з ним таємно зустрічатися, а 10 червня 1730 р. вирушив до Стамбула. Російська розвідка зафіксувала появу у французького посла швейцарського капітана Хага. Але до того моменту Григір уже розгорнув у Стамбулі активну діяльність: обідав із російськими резидентами Неплюєвим та Вишняковим, відвідав Єрусалимського патріарха, який весь час запитував його про «рідну Швейцарію», зумів передати адресату всі листи Людовіка XV.

Але ситуація в Стамбулі змінюється: на престол вступив новий султан; ханський престол успадковує Каплан-Гірей, той самий, що врятував колись життя хлопчику Грицьку. Необхідно було його побачити й вирішити з ним низку питань щодо організації коаліції. Але це буде згодом. Нині ж місія капітана Хага успішно виконана й можна вирушати до Парижа.

4 жовтня 1731 р. капітан Хаг із листом посла Вільнева до Шовелена залишив Стамбул, а вже 2 січня 1732 р. в Луврі на засіданні «Таємного кабінету короля» Г. Орлик доповідав про результати свого вояжу до Стамбула.

1 лютого 1733 р. помер польський король Август II Саксонський, а вже 3 травня цього року в кабінеті великого візира зібралися батько й син Орлики та посол Франції. Річ у тім, що поновлення С. Лещинського на королівському престолі могло призвести до вторгнення російських військ у Польщу, щоб усунути С. Лещинського й для «посадження»

у Варшаві свого ставленика. Щоб завадити таким діям, турецькі війська та кримський хан повинні були вдарити від Молдови та Криму у фланг і тил російських військ, а шведські — на Петербург. Візир під час обрання Станіслава Лещинського на сеймі королем мав попередити австрійського та російського послів, що в разі інтервенції їхніх військ на територію Польщі армія султана вирушить походом в Україну, а кримський хан — на Астрахань.

У ніч проти 22 серпня 1733 р. Григор Орлик разом з претендентом на польський престол С. Лещинським залишили Париж, попрямувавши до Варшави. Поновлення С. Лещинського на престолі пройшло успішно, Григор повернувся до Парижа. Людовік XV нагородив його орденом, подарував діамант вартістю 10 000 екю, наказав геральдистам підготувати графський патент на ім'я кавалера де Лазіскі, а придворний живописець Фрагонар дістав оплачене замовлення на портрет графа де Лазіскі. Цей портрет і гравюри з нього — єдине прижиттєве зображення Григора Орлика.

Проте російські війська все ж увійшли в Польщу, невдачі королю знову довелося залишати свою країну, і Г. Орлик змушений був рятувати його, супроводжуючи у Францію. Війна, що спалахнула, була безславною: С. Лещинському довелося назавжди відмовитися від претензій на польську корону. Як компенсацію він отримав у довічне користування Лотарингію, що потім увійшла до складу Франції. Людовік XV помирився з Росією.

Через позицію офіційного Петербурга нереалізованими залишилися й плани короля Людовіка XV призначити Гри-

гора Орлика послом у Туреччину. Не вдалося Григору Орлику й реалізувати свій задум — перевезти запорожців на Рейн, оскільки 18 вересня 1739 р. Росія і Туреччина підписали Белградський договір, який завершив війну Росії в союзі з Австрією проти Туреччини (1735—1739).

28 травня 1742 р. в Яссах помер гетьман Пилип Орлик. Син не зміг провести батька в останню путь, не маючи можливості залишити Францію.

3 грудня 1747 р. у присутності короля та двору граф Григор Орлик де Лазіскі одружується з мадемуазель Луїзою-Єленою де Брюн Дентевіль, весілля відбулося у Версалі. Наречена була з давнього й багатого французького роду і зробила чоловікові подарунок, купивши драгунський кінний полк, до якого переважно вступили шведи. Звідси і його назва «Сині шведи короля». До полку входила також сотня запорозьких козаків, якою командував запорожець Кароль, особистий охоронець і побратим графа Г. Орлика. Полк стояв у Лотарингії, у Комерсі.

Сам Вольтер подарував на одруження Орликів авторський примірник «Історії життя Карла XII», оправлений червоною шкірою з графським гербом. Тоді ж увійшла у моду страва «Судак Орлі», приготовлена за запорозькими рецептами.

Після весілля граф із молодою графинею оселилися в Комерсі. А в передмісті Парижа — там, де нині міститься аеродром Орлі, — був паризький замок графів Орликів. Крім того, граф де Лазіскі мав свій будинок у Версалі, щоб бути в разі потреби у пригоді королю. Григор Орлик у ці дні говорив друзям: «Настала доба мого щасливого та спокійного життя».

Насправді ж Григорій Орлик працював і далі, через свою українську, кримську й турецьку агентуру отримуючи таку інформацію, якої не мали навіть таємні розвідники французького короля. Г. Орлик, як і раніше, залишався членом таємного кабінету «Таємниця короля», куди входили принц Конті, граф Дізраєр, посол у Стамбулі Торсієр, міністр закордонних справ граф де Брой.

Невдовзі Людовік XV знову дає Г. Орлику нове завдання. Ще в листопаді 1741 р. в Російській імперії стався переворот: на престол зійшла донька Петра I — Єлизавета Петрівна. Вона відновила в Україні гетьманство, настановивши гетьманом брата свого фаворита — Кирила Розумовського. Король просив графа Орлика дізнатися, що діється в Україні, але так, щоб не розгнівати Росію.

Знаючи про проблеми зі станом здоров'я новообраного гетьмана К. Розумовського, Г. Орлик вирішив направити до нього лікаря, молодого француза Ле Клерка. Шляхом різноманітних комбінацій лікар і натураліст Ніколя-Гавриїл Ле Клерк у 1755 р. зумів увійти в оточення українського гетьмана. П'ять років він прожив у палаці Кирила Розумовського в Батурині як домашній лікар, посилаючи в Париж дуже цінну інформацію. 1759-го Кирило Розумовський рекомендував свого лікаря російській імператриці, і Ле Клерк став особистим лікарем Єлизавети Петрівни. Можна лише припускати, якою цінною була інформація, що її отримував від нього французький король.

Завдяки своєму розуму і дипломатичним здібностям граф Г. Орлик був у пошані при дворі і мав довіру короля. Він здобув чин «маршала табору», став начальником армійсько-

го корпусу, бився під Росбахом у Саксонії, брав участь в облозі Астемберга й у штурмі Ганновера, воював поблизу Циммдергафена й Лютценберга, але жодна куля, жодне ядро не зачепили його.

Протягом 1756—1763 рр. за колоніальне домінування розгорнулася війна між Австрією і Пруссією та між Францією й Англією. У 1759 р. відбувалася найактивніша фаза цього конфлікту. На Новий рік французькі війська ввійшли у вільне місто Франкфурт-на-Майні. Армією командував маршал де Брой, брат французького посла у Варшаві. Корпусами командували: принц Субіз, син С. Лещинського, принц Камілл Лотаринзький і граф Г. Орлик де Лазіскі. Воєнним губернатором Франкфурта призначили графа Теа де Торрасса де Прованса.

13 квітня 1759 р. принц Фердинанд з військами підійшов до містечка Берген, за два кілометри від Франкфурта. Він розгорнув полки для атаки французьких позицій, що захищали Берген. Генерал граф Орлик спостерігав у підзорну трубу за рухом пруської піхоти, противник повільно йшов уперед, підставляючи свій фланг під удар графа Орлика, чим він і зумів скористатись. Битву було виграно, противник, відступаючи, втратив майже половину вбитими, пораненими та полоненими.

Але у цій битві графа Орлика було поранено. Запорожці привезли пораненого в будинок радника. Запорожець Кароль на руках заніс Григора на другий поверх у підготовлену для нього кімнату.

Остаточо не поправившись після поранення, 1 липня 1759 р. Григир Орлик уже був у своєму корпусі.

Принц Карл Брауншвейзький, оголтувшись від поразки під Бергеном, наприкінці липня 1759 р. знову розпочав наступ і 1 серпня цього ж атакував позиції французької армії поблизу міста Міндена. Знову в атаку пішов драгунський полк «Синіх шведів короля», на чолі яких сміливо і без страху скакав граф Григор Орлик де Лазіскі. Але ось штуцерна куля англійського снайпера вдарила в груди графа. І запорожці, оточивши пораненого, галопом вилетіли з бою.

Французька армія зазнала поразки й відступила. Серед відступаючих вояків повільно рухався віз, у якому помирав командир шведського полку.

Запорожці поховали Григора Орлика 14 листопада 1759 р. на березі Рейну.

27 грудня 1759 року племінники графа Г. Орлика прибули до родового замку вдови Дентевіль. Вони передали їй шпагу її чоловіка, його ордени та бойового коня, а також співчуття короля Франції. Людовік XV писав:

«Мадам!

Я втратив найдостойнішого дворянина Франції, сміливого й видатного генерала, чие ім'я залишиться у славних анналах Армії. У безмежному горі, яке спіткало Вас, знайдіть розраду в цьому моему визнанні, що пан граф Орлик помер, як слід умирати людині його роду і чину. Людовік».

Елена Орлик де Брюн прожила ще 16 років. Удруге заміж не вийшла. Корона платила їй 4000 ліврів щорічної пенсії. За три дні до смерті вона одержала від імператриці Австрії Марії Терезії орден «Висхідного хреста» — нагороду вірним удовам. Її не стало 15 грудня 1775 року.

Григора Орлика і досі пам'ятають і цінують у Франції та Швеції. Та попри те, що він зробив для іноземних держав, він завжди залишався вірним соратником свого батька у його справі боротьби за політичну самостійність Гетьманщини. Григир виявився достойним сином свого батька, якого поважав і цінував усе життя.

Закінчуючи нашу розповідь про життя і діяльність гетьмана-емігранта Пилипа Орлика, хотілося б ще раз наголосити: будучи надзвичайно освіченою, висококультурною, морально та духовно сильною особистістю, Пилип Степанович Орлик поставив перед собою завдання за будь-яку ціну звільнити Україну з-під влади Московії.

На нашу думку, не слід шукати у діяльності П. Орлика якихось політичних прорахунків, адже він був не сліпим романтиком та мрійником, який сподівався лише на волю тодішніх можновладців. Він був насамперед аналітиком вищого ґатунку, знав історію, розумів хід історичного процесу, виходив з розвитку геополітичної ситуації. На перешкоді здійсненню його задумів стояли насамперед об'єктивні причини, зумовлені розвитком геополітичної ситуації в Європі.

На вівтар обов'язку перед нацією він поклав своє життя, благополуччя та щастя своєї родини, знов і знов беручись до пошуку шляхів реалізації своїх планів.

Своїм небуденним розумом він пророчив загрозу небезпеки московської політики для всієї Європи, коли інші володарі йшли з нею на компроміси. Існування сильної і соборної України (Гетьманщина, Правобережжя, Січ, Сло-

божанщина, Військо Донське) він ставив як умову європейської рівноваги.

П. Орлик не скорився долі. До кінця життя він залишився вірним своїм ідеалам і боровся за них, незважаючи ні на що.

Він став символом нескореності й боротьби за волю свого народу. Навряд чи якась національна справа мала такого освіченого, талановитого й вірного її представника в ту добу, яким був Пилип Орлик.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Борищак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція: Сторінки дипломатичної історії (1) // Український історичний журнал. — К.: Наук. думка, 1991. — № 8. — С. 97—111.
2. *Борищак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція: Сторінки дипломатичної історії (2) // Український історичний журнал. — К.: Наук. думка, 1991. — № 9. — С. 71—79.
3. *Борищак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція: Сторінки дипломатичної історії (3) // Український історичний журнал. — К.: Наук. думка, 1991. — № 11. — С. 59—69.
4. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К.: Варта, 1995. — 560 с.
5. *Корогод Г.* Перша Конституція України. Пилип Орлик і його діяльність в еміграції: Навч. посіб. / Національний ун-т внутрішніх справ України. Сумська філія. — Суми: Університетська книга, 2008. — 124 с.
6. *Кресін Олексій.* Політико-правові аспекти відносин урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Кримським ханством. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 48—71.
7. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672—1742): його життя і доля / Вст. ст. О. Оглоблина. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. — 80 с.

8. *Орлик Пилип*. Вивід прав України: З рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками. — Львів: Видав. Ілько Борщак, 1925. — 14 с.

9. *Орлик Пилип*. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори / Василь Яременко (керівник проекту), Мирослав Трофимук (упоряд. і прим.), Валерій Шевчук (упоряд. і прим.). — К.: МАУП, 2006. — 736 с.

10. *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — 602 с.

11. Пилип Орлик — гетьман і автор першої конституції України / Посольство України в Республіці Білорусь; Білоруське громадське об'єднання українців «Ватра» / Л. П. Ясинський (відп. ред.), Г. Ю. Калюжна (упоряд.). — Мінск: РУП «Видавцескі центр БДУ», 2006. — 143 с.

12. *Реєнт О., Коляда І.* Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії. — Х.: Фоліо, 2007. — 416 с.

13. *Різниченко В.* Пилип Орлик — гетьман України: Іст. оповідь. — К.: Укр. письменник, 1996. — 302 с.

14. *Смолка А.* Пилип Орлик. Конституція 1710 року. — К., 2007. — 104 с.

15. Український генерал французької армії Григорій Орлик: дипломат, розвідник, борець // <http://www.day.kiev.ua/254576/>

16. *Фігурний Ю.* Український гетьман Пилип Орлик: монографія / НДІ українознавства. Відділ української етнології. — К.: НДІУ, 2008. — 124 с.

17. *Хеггман Б.* Пилип Орлик у Швеції (1716—1719 рр.) // Український історичний журнал. — К.: Наук. думка, 1996. — № 3. — С. 151—154.

18. *Чухліб Т.* Пилип Орлик (Серія «Великі українці»). — К.: Видавничий проект «Про Україну з гонором і гумором», 2008. — 64 с.

ЗМІСТ

Слово до читача	3
Походження	5
Роки навчання та змушніння	8
Кар’єрне зростання	10
Сподвижник гетьмана Івана Мазепи	19
Мазепинська катастрофа	22
Обрання гетьманом	25
«Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу...»	33
Похід на Правобережну Україну	42
«Прутська справа»	50
Пилип Орлик — перший PR-менеджер «українського питання»	63
Безвідрадно тяжке перебування у Швеції (1714—1720)	67
Блукання Європою	74
Полювання на гетьмана	80
У турецькій стороні	84
Нові надії та нові розчарування	89
У боротьбі до останнього	98
Слава батьків у славі їхніх дітей	105
Використана література	119

Науково-популярне видання

Серія «Знамениті українці»

КОЛЯДА Ігор Анатолійович
КОЛЯДА Світлана Юрївна
КИРІЄНКО Олександр Юрійович

ПИЛИП ОРЛИК

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Р. Є. Панченко*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешкова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *Г. Л. Цибульник*
Коректор *Л. І. Вакулєнко*

Формат 70×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид арк. 4,82.
Тираж 1000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

- Коляда І. А., Коляда С. Ю., Кириєнко О. Ю.**
К62 Пилип Орлик / Ігор Коляда, Світлана Коляда, Олександр
Кириєнко; худож.-оформлювач О. А. Гугалова-Мешкова. —
Харків: Фоліо, 2019. — 121 с.: іл. — (Знамениті українці).
ISBN 978-966-03-5098-4 (Знамениті українці).
ISBN 978-966-03-8823-9.

Пилип Степанович Орлик (1672—1742) — військовий і політичний діяч, дипломат, гетьман України в еміграції, сподвижник І. Мазепи і продовжувач його справи у боротьбі за державний суверенітет Гетьманщини. Автор «Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького». Він став символом нескореності й боротьби за волю свого народу. Навряд чи якась національна справа мала такого освіченого, талановитого й вірного її представника, як Пилип Орлик. Діяльність гетьмана, безперечно, становить одну з найважливіших сторінок державної та військової історії України.

УДК 929:94(477)

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток